

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО**

Факультет філології й журналістики імені Михайла Стельмаха

Кафедра української мови

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему: **Концепт «воля» у поетичній картині світу Тараса Шевченка**

Студентки 2-го курсу групи МУУ

Освітньої програми: 014 Середня освіта

Спеціальності (українська мова та
література)

Ступеня вищої освіти: магістр

Беспалько Ольги Сергіївни

Науковий керівник: кандидат філологічних
наук, доцент Павлушенко О.А.

Розширена шкала _____

Кількість балів: __ оцінка ECTS __

Голова комісії _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

Члени комісії: _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Текст як цілісна структура.....	7
1.2. Авторська поетична картина світу.....	12
1.3. Концепт. Головна домінанта авторського бачення світу. Ознаки концепту.....	18
Висновки до Розділу I.....	25
РОЗДІЛ II. ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ КОНЦЕПТ «ВОЛЯ» У ПОЕТИЧНІ КАРТИНІ СВІТУ Т. ШЕВЧЕНКА.....	26
2.1. Особливості створення концепту «воля» у світогляді Т. Шевченка..	26
2.2. Сміслове наповнення концепту «воля».....	30
2.3. Реальність та цілісність концепту «воля». Його багатомірність.....	37
Висновки до Розділу II.....	42
РОЗДІЛ III. СПЕЦИФІКА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІДЕЇ ВОЛІ У ПРОЗОВІЙ, ЛІРИЧНІЙ ТА ДРАМАТИЧНІЙ СПАДЩИНІ Т. ШЕВЧЕНКА.....	43
3.1. Багатомірність свободи у повістях та драматичних творах.....	43
3.2. Воля як центральна проблема «Кобзаря».....	49
Висновки до Розділу III.....	53
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	58

ВСТУП

Актуальність дослідження. Український митець Тарас Шевченко у власній творчості виразив не тільки глибини своєї індивідуальності, утілив не лише сам образ української нації, власного народу і обличчя тогочасної епохи, але і досить ширший погляд на сам світ ув поняттях, які набули загальнолюдського і вічного значення. В його літературній спадщині представлено дуже широкий спектр як моральних так і духовних цінностей, універсальних категорій всього буття, де найбільш визначальною є категорія волі.

Сама людина, її сутнісна визначеність і воля як найбільш важливий елемент даної визначеності – це тема, обшир якої доволі важко перебільшити. Загалом поняття волі існувало в людській свідомості постійно, як й сама потреба в такій волі. І будь-які роздуми стосовно концепту «воля» наштовхуються на вельми суперечливий характер. Сама по собі воля – це найбільше щастя, але і величезна відповідальність, хоча її і відчайдушно прагнуть, проте від неї і не менш відчайдушно тікають.

Значне місце української нації посеред других націй світу, а також уявлення про її своєрідність та ментальну специфіку і національний колорит багато у чому визначаються саме творчістю Тараса Шевченка. Величезна увага в поетичній спадщині поета приділяється саме ідеї свободи, адже йдеться чи не про найуніверсальніше визначення людської сутності. Проблема свободи належить до центральних проблем творчості поета. І своєю творчістю, і власним життям Т. Шевченко показує ідею волі як найважливішого чинника існування людини. Адже волю митець розумів як певну передумову щастя і як важливу умову розкриття істинної природи окремої людини. Тож, для нього життя у його найвищому сенсі ґрунтувалося на осягненні людиною самої свободи.

Тож, говорити щодо всебічного осягнення Т. Шевченка не доводиться, поки вичерпно не буде досліджено головні загальнолюдські як духовні так і моральні універсалії, такі як істина, добро, свобода, правда, Бог,

справедливість, любов, слава та інші в його творчості. А серед них найважливіше місце посідає воля, саме та значна людська цінність, що на протязі всієї історії людства викликає особливе піднесення духу у кожного народу і в окремої людини зокрема.

На сучасному етапі, варто заново відкривати сам феномен Т.Шевченка, розглядати його літературну спадщину зокрема як втілення вічних тем і цінностей, які звульгаризовувались, а іноді просто замовчувались, особливо ідея волі. Оскільки радянські дослідники вбачали у ній лише антикріпосницьке і антицарське спрямування – революційну боротьбу за соціальне визволення українського народу, ув кращому випадку – боротьбу за національне відродження і національні ідеали загалом. Варто зауважити, що сама проблема свободи є досить широкою та масштабною. Досі бракує досліджень, в яких концепт волі в поетичні картині світу Т. Шевченка розглядався би зокрема в лінгвокультурному аспекті та в авторській інтерпретації.

В шевченкознавстві уже порушувалось питання проблеми волі в творчості Шевченка, проте досі нема ґрунтовної праці, що присвячена цій категорії, а лише окремі статті в збірниках наукових праць або ж в періодичних виданнях (Ю.О. Арешенков, Г.М. Доброльожа, Н. Єщенко, В.В.,Л.В. Кравець, Б.С. Лепкий, А.М. Манько, В. Остапчук, Є.П. Симоненко, Л.А. Шаповалова, С.М. Ющенко тощо). Проте, декларуючи волю в назві, їх автори відзначали любов Т. Шевченка до батьківщини, його прагнення волі для українського народу, його неоціненний внесок у відродження національної ідеї, не вдаючись безпосередньо до аналізу самої проблеми.

Актуальність дослідження полягає у необхідності більш глибокого осмислення концепту «воля» в поетичні картині світу Т. Шевченка, яка є важливим чинником своєрідності світогляду і тематично-образної системи творчості митця і дослідження якої стане ще одним кроком до осягнення феномену поета.

Об'єктом роботи є інтерпретація ідеї волі в прозовій, ліричній та драматичній спадщині Т. Шевченка.

Предметом роботи є смислове наповнення концепту «воля» у світогляді Т. Шевченка.

Метою роботи виступає аналіз концепту «воля» у поетичній картині світу Т. Шевченка.

Для вирішення поставленої мети слід вирішити наступні **завдання**:

- з'ясувати зміст і значення тексту як цілісну структуру;
- окреслити авторську поетичну картину світу;
- описати головну домінуючу авторського бачення світу.
- узагальнити особливості створення концепту «воля» у світогляді

Т. Шевченка;

- окреслити смислове наповнення концепту «воля»;
- систематизувати реальність та цілісність концепту «воля»;
- простежити вплив фольклорної традиції на формування концепту «воля» у світогляді Т. Шевченка. Свобода як найвища цінність;
- дослідити багатовимірність свободи у повістях та драматичних творах;
- проаналізувати волю як центральну проблему «Кобзаря».

Методи дослідження. У роботі застосовано історико-порівняльний і комплексно-системний методи. У полі зору опиняється художній текст не як окрема структура, як система цінностей, як цілісна структура – вираженням світогляду автора. Тому вибір цих методів обумовлено тим, що кожен поет, його світобачення і система цінностей насамперед є вираженням окремої культурної епохи, а його творчість – значною мірою обличчям тогочасної епохи, та його власного унікально-неповторного бачення світу. Тож увага зосереджується на тих головних філософських і естетичних концепціях, які безпосередньо впливали на формування культурного контексту тогочасної доби і, в результаті, на формування світогляду Т. Шевченка. Досить складна багаторівнева природа концепту волі зумовила застосування комплексного підходу. Принцип наукової об'єктивності зумовив використання аналітичного методу дослідження, який передбачає вивчення філософської і культурологічної літератури, та осмислення й дослідження творчої спадщини Т.

Шевченка уже крізь їхню призму. Крім цього, у роботі застосовуються дедуктивний, індуктивний і зіставний методи.

Наукову новизну дослідження зумовлено частковим характером напрацювань дослідників, в яких інколи просто зазначалась наявність поняття волі в творчості Т. Шевченка без аналізу цієї проблеми. Водночас слід зазначити, що вчені звернули увагу тільки на деякі аспекти, що пов'язані із проблемою волі в літературній спадщині митця, які не відбивають її глибинності та важливості у поетичній картині світу. Це дослідження полягає в розкритті множинності значення, які Т. Шевченко вкладав в концепт «воля», крізь лінгвокультурний аспект та власну авторську інтерпретацію. Дослідження є спробою комплексного аналізу та інтерпретації концепту «воля» у поетичній картині світу Т. Шевченка.

Практичне значення отриманих результатів полягає в подальшому їхньому використанні в процесі поглибленого та комплексного вивчення творчої спадщини Т. Шевченка із погляду загальнолюдських цінностей. Матеріали дослідження теж принесуть практичну користь в викладанні курсу історії української літератури ХІХ ст. в навчальних закладах, а також можуть бути використані для подальших науково-літературних розробок із даної теми.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, основної частини, що містить три розділи (9 підрозділів), висновків та списку використаної літератури, додатків.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Текст як цілісна структура

Сучасний етап розвитку науки про текст характеризується як наявністю великої кількості дискусійних питань, так і певною різницею у самій терміносистемі (існування досить численних термінів-синонімів (дублетів), приписування тим самим термінам різноманітних дефініцій та ін.) й відсутністю достатньо повної та єдиної класифікації текстів. Із однієї сторони, дана ситуація зумовлена етапністю в розвитку теорії тексту, виокремленням поняттєвого й термінологічного апарата, а із іншої, - багатоаспектністю й поліфункціональністю самого тексту [36, с.134].

У лінгвістиці приділено чимало уваги саме проблемі тексту, яка є актуальною і зумовлена тим, що досі немає єдиної думки на визначення такого поняття як «текст», на сукупність критеріїв для його визначення, на підґрунтя цього визначення. І це пояснюється тим, що сам текст належить до найбільш очевидних реальностей мови, тому способи його інтуїтивного виділення не менше закріплені в свідомості сучасної людини, аніж способи відмежування й виокремлення слова, ґрунтуються вони на передбаченні того, що будь-яке завершене вербальне повідомлення може ідентифікуватись як текст й ця завершеність тексту відзначається певним формальним способом. Водночас, є чимало різноманітних мовленнєвих творів, що називаються текстом, й не випадково лексикографи позначають текстом будь-яке записане мовлення і наводять як приклади документи, листи, літературні твори та ін.

Певні труднощі стосовно визначення поняття тексту зрозумілі: зведення усієї множинності текстів до єдиної системи таке ж складне явище, як виявлення набору достатніх і більш необхідних рис, який би був обов'язковим для визнання тексту як категорії класичного типу.

Сам текст досліджується значним спектром наук, наприклад, семіотикою, психологією, історією, літературознавством, етнографією, текстологією, фольклористикою, риторикою, логікою, прагматикою, герменевтикою,

антропологією, теорією діяльності, і саме тому виникає своєрідний феномен конфлікту інтерпретацій [26, с.121]. Досі немає єдиного визначення тексту, адже відсутня спільна для всіх вчених думка стосовно того, чим є текст як об'єкт лінгвістики. Окрім цього, дослідники різних напрямів не дійшли остаточної думки щодо вирішення проблеми механізму текстотворення, а також не вироблено головних критеріїв, які би ва змогу виявити основні чинники, що сприяють утворенню тексту.

Текст виникає в результаті мовної взаємодії, тож адекватне розуміння всієї сутності тексту можливе тільки якщо врахувати динамічні процеси мовного спілкування, які розгортаються у часі й призводять до виникнення самого тексту. Проте наразі існує досить тривала традиція вивчення тексту, особливо письмового, як статичного об'єкту, що існує незалежно від обставин його виникнення.

У зв'язку із тим що сучасна наукова думка все ж не виробила єдиної дефініції феномена «текст», варто навести різні підходи щодо його тлумачення. Тож, будучи об'єктом дослідження дуже великого спектру дисциплін, текст сприймається наступним чином:

- семіотично, як вербальна знакова система у певних аспектах її змістовності: структурна, смислова; парадигматика і синтагматика (Р. Якобсон, Ю.М. Лотман, Б.Я. Успенський, А.Г. Баранов, В.Г. Гак, Л.М. Лосева);
- дискурсивно у характеристиці міждисциплінарної галузі знань (Е. Бенвеніст, Т.А. ван Дейк, ранній Р. Варт);
- лінгвістично у системі функціональної значимості одиниці мови (В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, В. П. Григор'єв, Г. Я. Солганик, Л. А. Новіков, Н. А. Кожевніков);
- прагматично, в залежності від мовленнєвої ситуації (Дж. Остін, Дж.Серль, М.М. Бахтін, Н.Д. Артюнова);
- когнітивно, в якій пов'язана сукупність концептів й ідей, які належать до окремих сфер мовного вживання (Ж. Делез, Ю. Крістева, Р. Варт);

- наратологічно у межах теорії повідомлення як активної діалогічної взаємодії письменника і читача (В. Пропп, В. Шкловський, Б. Ейхенбаум, М.М. Бахтін, П. Лаббок, Н. Фрідманн, Е. Лайбфрід, В. Фрюгер);
- психолінгвістично, як динамічна система мовоутворення та його сприйняття (Л. С. Виготський, А.Р. Лурія, Н.І. Жинкін, Т.М. Дрідзе, А.А. Леонт'єв);
- психофізіологічно, як багатомірний феномен, який реалізовує психологію автора у деякій літературній формі мовними засобами (О.І. Діброва, Н.О. Семенова, І. Філіппова).

Тож, відсутність єдиного тлумачення феномена тексту пояснюється: по-перше, абсолютизацією структурної організації самого тексту та граматичних засобів зв'язку; по-друге, формально-структурним, жанровим, стилістичним аспектом тексту та специфікою способу його репрезентації; по-третє, специфікою підходів щодо вивчення тексту; по-четверте, своєрідною канонізацією тексту як складника комунікативного процесу, посередника, засобу, процесу і мети комунікації; по-п'яте, абсолютизацією окремої категорії чи декількох категорій тексту [19, с.129]. Таким чином, більшість вчених-лінгвістів відзначають, що саме визначення тексту, яке можна було би вважати вичерпним і яке би мало термінологічний характер, все ще не вироблено.

Варто відмітити, що текст є дійсно складним об'єктом дослідження, для вивчення якого використовується системний підхід. І виходячи із концепції системного підходу, під текстом слід розуміти певну сукупність взаємопов'язаних елементів, взаємодія яких й породжує нові властивості об'єкта. Так, «текст – це цілісна система, яка володіє інтегральними властивостями і функціонує у зовнішньому до нього середовищі» [20, с.51-52].

Також текст є системою, цілісною у структурному і функціональному відношенні утворення, внутрішній зв'язок елементів якого є більш необхідним і стійким, аніж зв'язок даних елементів із навколишнім середовищем або із елементами других систем. Текст – це комунікативна система вищого рангу, головними ознаками якої виступає цілісність та зв'язність, яка призначена для передачі закодованої інформації. «Текст як вища комунікативна одиниця, як цілісна система комунікативних елементів, що функціонально (тобто для даної

конкретної мети) поєднуються у єдину семантико-сміслову і логічну структуру загальної комунікативної інтенції» [11, с.77]. «Текст як комунікативна система мовленнєвих знаків та знакових послідовностей втілює моделі діяльності адресата і адресанта повідомлення» [23, с.45], що існують на одній площині. «Текст є системно-структурним утворенням, яка володіє впорядкованою (ієрархічною) організацією, що забезпечується зв'язністю-глибинною і поверхневою, локальною і глобальною» [12, с.21-22], й тому текст становить складну, ієрархічно організовану мовленнєву систему, пронизану значну кількістю семантико-синтаксичних зв'язків, йому притаманні такі важливі властивості, як зв'язність, відмежованість, цільність.

Сам системний підхід із своїми конкретними прийомами і власною методикою спрямований на пізнання об'єкта як окремої системи. Одна із основних властивостей системи полягає у тому, що система, утворюючись від певних частин та залежачи від їх індивідуальних властивостей, зокрема, впливає на дані частини і змінює їх первинні властивості і функції.

Феномен тексту полягає у його багатоаспектності, системності, що зумовлюються наявністю структури, ієрархічності, цілісності і взаємозв'язку із середовищем, яка належить до інваріантних ознак даного багатовимірного феномена. А під текстовою системністю розуміється системна організація деяких мовних засобів різних рівнів в тексті, яка зумовлена авторським задумом як синтезуючим й організуючим початком і яка співвідноситься із категорією образу самого автора. Відповідно текстова системність відображає творчу індивідуальність автора, його ідіостиль та сам світогляд [5, с.252].

Тож, трактуючи текст як певну систему, слід звернути увагу на те, що кожна система, яка діє й розвивається, існує тільки у результаті узгодження таких трьох головних її атрибутів як структура, субстанція і функція, і лише за умови їхньої діалектичної єдності. Текстова система є цілісною складовою, і вони взаємно зумовлюються, утворюють власну єдність та володіють певними ознаками: нечленованість в межах даної системи; ієрархічність; структурність. Також текстова система відрізняється від других систем внутрішніми відношеннями між одиницями, які утворюють структуру, в рамках якої є деякі

типи смислових, функціональних та комунікативних відношень, поєднання яких позначає сам текст. Ці смислові відношення відображають світ в свідомості суб'єкта, являють собою структуру лінгвістично репрезентованих смислових ознак різного рангу і масштабу, утілених в тексті, й корелюють із світом дійсності [5, с.384]. Так зване «накопичення» і «збільшення» семантичних ознак різного рангу і рівня узагальнення формує поетапне смислове розгортання тексту та його смислової структури, що визначається як відображення і свідомості суб'єкта (сприймана) структурованого концептуально змістового плану вираження, його змістово-фактуальної і змістово-концептуальної інформації.

В самому тексті як системно-структурному утворенні виділяють поверхневу і глибинну смислові структури. І під поверхневою смисловою структурою тексту вбачають: 1) зв'язок значень та його елементів (слів, висловлювань) та 2) зв'язок їх смислових корелятивів під час послідовного розгортання тексту від рівня висловлювання до блоку висловлювання і всього тексту [15, с.150].

Крім того, глибинна смислова структура тексту відображає взаємозв'язок певних смислів різного рангу і рівня узагальнення «по горизонталі» і «вертикалі» в свідомості адресата в процесі сприйняття усього тексту під час його розгортання. Така глибинна смислова структура ґрунтується на поверхневій основі, відрізняючись від неї ступенем повноти і визначеності в відображенні концептуального змісту певного твору. Тому застосування системного підходу до інтерпретації тексту уможливорює сам аналіз як змістової так і поверхнево-мовленнєвої сторони тексту у їхній взаємозумовленості й єдності, визначення одиниць смислової структури – субтекстів – й вивчення їхньої інтеграції, яка забезпечує цілісність твору, розгляд комунікативно-прагматичних властивостей тексту, що пов'язані із його так званим «входженням» в науковий соціум та загальний континуум науки в цілому [60, с.277].

Таким чином, для тексту характерні деякі закони побудови, смислового й формального поєднання, а також розмежування його одиниць, а системний

підхід, на наш погляд, сприятиме виявленню цих закономірностей в його внутрішній і зовнішній організації і функціонування. Загальні принципи системного аналізу полягають в виділенні структури (тобто ієрархії) тексту, а саме компонентів системи (підсистем) й відношення між компонентами; постановці питання щодо інтегральних властивостей тексту; з'ясуванні взаємозв'язків тексту і середовища (позамовного контексту).

Водночас, текст – це поліпарадигматичне явище, багатовимірний об'єкт лінгвістичного дослідження, який характеризується зв'язністю самої мови, а також виступає завершеною зі структурно-змістового погляду комунікативною одиницею, що здійснює передачу певної інформації (повідомлення), і знаходить власне втілення в письмовому або ж усному різновиді.

1.2. Авторська поетична картина світу

Авторська картина світу є складовою художньої картини світу, що виникає у свідомості певної людини під час сприйняття художнього твору, у якому втілено деякий образ в тому або іншому часопросторовому діапазоні. Водночас, авторська картина світу визначає унікальність творчого суб'єкта, глибину його художнього мислення в розкритті сутності твору візуального мистецтва, і зокрема — соціокультурної події.

Художня свідомість автора будує особливе естетичне відношення щодо дійсності, спосіб її пізнання та відображення, а також формує деяку художню домінанту, яка організовує поетику твору загалом. Тож будь-яка концепція художньої творчості виникає в межах широкого соціокультурного контексту, який склався в рамках окремої картини світу, і опосередковується рядом різних факторів [57, с. 293].

Так, на думку М. Юр, своєрідне індивідуальне ставлення митця до світу опосередковане соціальним знанням, тобто поєднує у собі індивідуальний і соціальний аспекти, також відображає сам спосіб, з допомогою якого культура певної епохи сприймає реальність. Утілена в художньому творі авторська

картина світу синтезує у собі всі знання митця про дійсність, однак під певним кутом зору, виявляючи у індивідуальному загальне уявлення щодо світу, закладене у підтексті [69, с.281]. Дана своєрідність точки зору відрізняє твори митців однієї епохи, стилю, напрямку, течії, навіть творчого об'єднання; вона виявляє мовну варіативність авторських засобів відображення однієї і тої же дійсності. Саме тому характер відображення знання про оточуючий світ зумовлений не лише особистим досвідом митця, але і особливостями соціуму й культури, у яких він живе і творить.

Тож, у авторській картині світу соціокультурне середовище деякою мірою впливає на ту дійсність, яку створив сам митець, адже в просторі художнього твору він вибудовує певну модель світу, що не існує сама по собі й не є повністю продуктом суб'єктивного сприйняття, а насамперед, зумовлена концептуальною картиною світу.

Вивченням картини світу (КС) на сьогодні займаються більше десяти наукових напрямків, що ставлять різні дослідницькі цілі. Лінгвістика і психолінгвістика, загальна, когнітивна та етнопсихологія, герменевтика і антропологія, культурологія, соціологія описують дане явище з різних точок зору, з використанням різної термінології, і мають в цій області значні напрацювання.

Термін «картина світу» набув поширення після робіт М. Хайдеггера. Однак в ряді випадків стає очевидним, що основні положення теорії М. Хайдеггера, складові суті вчення про картину світу, виявляються не зовсім зрозумілими. Згідно М. Хайдеггера, людина прагне представити світ у всьому, що йому притаманне, і становить його, як систему [59, с.48]. Основна суть міркувань М. Хайдеггера зводиться до того, що сприйняття світу як картини свідчить про принципову зміну позиції мислячого суб'єкта по відношенню до світу й принципової зміни розуміння істини. Наприклад, в античності, існування істини мислилося поза людиною, і ця істина була об'єктивною. У наш час затверджується пріоритет суб'єктивності і людина стає мірилом всіх речей, здійснюється прийняття істинності відбитого світу й істинності суб'єктивної інтерпретації, а також затверджується поняття множинності істини – істина

тепер мислиться всередині людини [35, с.123]. Відбулося об'єднання відображених елементів в багатовимірну систему, усвідомлення того, що зв'язки зовнішнього світу виникають завдяки свідомості людини.

Поняття картини світу знаменує новий етап у розвитку суспільної та індивідуальної свідомості і визначає особливий, новоєвропейський спосіб сприйняття світу.

У лінгвістиці поняття КС набуває специфічного тлумачення. Отримує поширення термін концептуальна картина світу (ККС), під яким розуміється «той ментальний рівень або та ментальна (психічна) організація, де зосереджена сукупність всіх концептів, даних розуму людини, їх впорядковане об'єднання» [27, с. 94].

У літературознавстві статус художньої реальності визначався без звернення до терміну «картина світу» як «внутрішній світ художнього твору» (Лихачов Д.С.), «художній світ тексту» (Гаспаров М.Л.), «поетичний світ» (Жовківський О.К., Щеглов Ю.К.). Були помітні спроби розмежувати поетичний світ і світ прози, а також позначити поезію як особливу проекцію реальності. Так, Ю.М. Лотман писав, що поетичний світ – це модель реального світу, а поетичний текст – потужний і глибоко діалектичний механізм пошуку істини, витлумачення оточуючого світу і орієнтування в ньому [31, с. 131]. Ю.М. Лотман, таким чином, стверджував причетність поезії до когнітивної діяльності людини, хоча поетичний текст не розглядався ним як ланка художньої комунікації.

У «Словнику поетичних образів» Н.В. Павлович, не вдаючись до понятійного апарату когнітивної лінгвістики або психології, також говорить про два мовних світи – раціональний і поетичний, розділяючи їх за принципом раціональності [43]. Настільки глибока усвідомлена відмінність у мовній репрезентації повинна мати відповідну ментальну основу, тому правомірно говорити про виділення поетичної картини світу.

Ще одним аргументом на користь необхідності вивчення саме поетичної картини світу є той факт, що це поняття вже набуло широкого поширення в роботах філологічного напрямку. У цей час «поетична картина світу» все

частіше зустрічається при вивченні різних аспектів індивідуально-авторської поетики, або окремих літературних стилів. Однак проблема виділення типологічних рис цього явища і цілісної реконструкції традиційної поетичної картини світу на підставі текстів, що виникли в рамках певних національних поетичних канонів, ще не вирішена.

Щодо розмежування термінів «художня картина світу» і «поетична картина світу» необхідно внести деякі пояснення. Спроби виділення поетичної картини світу в рамках художньої робилися і раніше при зверненні до творчості окремих поетів. Наприклад, Л.Г. Панова досліджує простір і час в ідіолекті О. Мандельштама «в рамках поетичної картини світу». Її дослідження заявлено як етап в «створенні поетичної картини світу Мандельштама» [44]. Під картиною світу вона розуміє ієрархічно упорядкований набір категорій, які необхідні поетові для мислення про світ, відображення світу.

Поетичну картину світу виділяє О.О. Семенець, для якої вона виступає як альтернатива світу дійсному, це образ світу, змодельований художником, як результат його духовної активності [51]. Теза спірна, так як об'єктивувати від творця текст є все ж художньою або поетичною моделлю світу. Картина світу існує в свідомості людини, мова лише частково об'єктивує її.

Слід зауважити, що ці автори не визначають відмінності між когнітивними механізмами свідомості, за допомогою яких інтерпретуються явища дійсності, і мовними механізмами, що дозволяють виразити цей досвід з різним ступенем адекватності. У цьому випадку поетична картина світу виглядає як ієрархія концептів, представлених у творах окремого автора. На наш погляд, важливою складовою поетичної картини світу є особливі стратегії свідомості, за допомогою яких поет осмислює індивідуальний досвід [44, с.247]. Ці стратегії висвітлюються в певних мовних стратегіях, за рахунок яких створюється структурна і семантична своєрідність тексту, унікальний стиль поета.

Поетичну картину світу окремого автора можна виділяти тільки в тому випадку, якщо допускати, що для автора особливо виділено коло явищ, які можуть бути зображені в творі, і арсенал мовних засобів, відібраний автором за

естетичними критеріями. У рамках поетичної картини світу може бути виділена індивідуально-авторська картина світу [45, с.390].

Слід зазначити, що поетичний світ не виступає моделлю реального світу. У дослідженнях лінгво-когнітивного напрямку вже існують вказівки на особливу ментальну основу художнього тексту. У роботі О.І. Горошко сформульовано поняття автореферентності художнього тексту і стверджується, що художній текст якщо і є моделлю дійсності, то моделлю не буття, а свідомості, світ художнього твору формує дійсність ідеальну [7]. На її думку, «завдання дослідника художнього тексту полягає в тому, щоб змодельовати і картину світу того чи того художника, і систему його цінностей, і ту ілюзорну «позамовну» дійсність, яка виростає з самого тексту» [7, с.144]. Тут, по суті, йде мова про художню творчість як рефлексію свого «Я». Однак при всій різноманітності, картини світу художників, про які говорить О.І. Горошко, можуть мати спільні риси, і при репрезентації цієї картини світу в тексті використовуються загальні засоби вираження.

Концептуальна картина світу відображає як діяльність свідомості людини, так і діяльність несвідомого. Поетична мова протиставлена звичайній мові не за сферою вживання (поетичний текст), а за ступенем вираженості несвідомого. Поетична картина світу виділяється нами виходячи з того, що ця континуальна система смислів структурує мовне вираження творчих і несвідомих процесів.

Правомірність виділення поетичної картини світу в окремий об'єкт дослідження обумовлена як, в цілому, контекстом сучасного гуманітарного знання, так і цілим рядом філологічних і психологічних теорій. На наш погляд, поетична картина світу повинна бути виділена в рамках художньої картини світу, і її слід визначити як континуальну систему смислів, естетично сприйнятих і структуруючих творчу діяльність індивіда зі створення та інтерпретації альтернативної поетичної реальності, що характеризується суб'єктивністю, емоційною домінантою, я-центричністю, фрагментарністю [30, с.103].

Поетична картина світу, крім мови, може об'єктивуватися в музиці, живописі та інших формах мистецтва, але для когнітивної лінгвістики важлива саме її мовна репрезентація.

Тож, науково-лінгвістичне, а не тільки емоційно-естетичне сприйняття літературної спадщини різноманітних епох виявляє певні загальні проблеми національної своєрідності картини світу і зокрема реакції мови на різні зміни у самій історії народу. А художні твори загалом дають можливість зрозуміти їх автора як особистість, що є представником окремого етносу і часопростору. Окрім цього, дослідження мовної складової авторських моделей світу насамперед обумовлює нові підходи щодо розгляду засобів формування автором деякої моделі світу у художньому творі.

Отже, авторська картина світу є суб'єктивним образом об'єктивного світу. Саме вона розгортається у художньому творі, відображуючи не тільки певну динамічність художнього бачення автора, а і естетичну функцію його художньої мови. І як складова художньої картини світу, вона являє собою своєрідну синтетичну панорамну репрезентацію дійсності у різноманітних просторово-часових межах.

1.3. Концепт. Головна домінанта авторського бачення світу. Ознаки концепту

У своїй діяльності людина спирається на інформацію про світ, що існує в його свідомості; взаємодія з об'єктивною дійсністю здійснюється завдяки сформованій в свідомості людини концептуальній картині світу, але так як це взаємодія об'єктивна і суб'єктивна одночасно, багатопланова, частково опосередкована, частково прихована, то дати однозначне вичерпне тлумачення концептуальній картині світу досить складно. З огляду на недостатню визначеність терміну були зроблені спроби його конкретизації і виділення різновидів картини світу. Дослідники виділяють концептуальну, наївну, наукову, філософську та художню картини світу. У ряді робіт зроблені спроби виділення НКС (наукової картини світу), національної наукової картини світу (ННКС), мовної картини світу (МКС), НМКС (національної мовної картини світу), індивідуальної національної мовної картини світу (ІНМКС) [14, с.119]. Кольорову картину світу (ККС) виділяє І.Є. Цегельник. На наш погляд, таке дроблення не завжди виправдано. Колір, в даному випадку, – лише один з безлічі аспектів, виділений штучно в дослідницьких цілях. Онтологічно і колірні, і національна картина світу мають одну природу. Не слід змішувати картину світу, багатогранну і багатовимірну, яка відображатиме світ в сукупності старих і нових, наукових і побутових аспектів, і модель світу, що виникає на основі спеціально відібраних складових.

Існуюча в свідомості людини картина світу може бути вивчена тільки опосередковано, через різні засоби і форми репрезентації. Картина світу репрезентується через музику, живопис, мову і багато інших культурних практик. У сучасній лінгвістиці мова розглядається як один із засобів репрезентації концептуальної картини світу, проте мову не можна назвати простим ретранслятором [31, с.128]. Кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття і концептуалізації світу, але мова відображає концептуальну картину світу не в повній мірі. Крім того, мова є інструментом накопичення та структурування інформації. Мовна картина світу включає не тільки стереотипні

способи мовної репрезентації концептуальної картини світу, але і принципову можливість вербалізації будь-якого концептуального змісту [35, с.121].

Картина світу складається із концептів і зв'язків між ними, саме тому її ще називають концептуальною картиною світу. Так, концепт (від лат. *conspicere* – складати, подавати) – формулювання, розумовий образ, загальна думка, поняття, що домінують в художньому творі або ж літературознавчій статті.

Сам концепт наче перебуває між багатством певної мови й обмеженнями її застосування, а тому його використання залежить від сьогочасного контексту і зокрема конкретного концептоносія [27, с.73].

Згідно визначення З.Попової, концепт – це глобальна одиниця мислення, що являє собою квант знання. Водночас концепти ідеальні та кодуються в самій свідомості одиницями універсального предметного коду, в основі яких лежать індивідуальні чуттєві образи, що сформовані на базі особистого чуттєвого досвіду окремої людини. Крім того, образи конкретні, проте вони можуть абстрагуватись та з чуттєвого перетворюватись у образ мислення [47, с.55].

Практично усі концепти зберігають власну чуттєву природу, наприклад, концепти, представлені такими словами як: кислий, солодкий, гладкий, яма, ложка, стіл тощо. Сам концепт, на відміну від поняття, не володіє чіткою структурою, жорсткою послідовністю та взаєморозташуванням шарів. Згідно змісту концепти поділяються на наступні: уявлення (тобто картинка мислення) – яблуко, груша, холод, кислий, червоний; схема – концепт, що представлений окремою узагальненою, просторово-графічною або ж контурною схемою: схематичний образ дерева чи людини тощо; поняття – концепт, що складається із найбільш загальних ознак предмета або ж явища: квадрат – прямокутник із рівними сторонами; фрейм – багатокomпонентний концепт, що складає сукупність складових частин: магазин, стадіон, лікарня; сценарій – послідовність епізодів в часі: відвідування ресторану, подорож у інше місто, бійка, екскурсія; гештальт – комплексна, цілісна функціональна структура, що впорядковує саме розмаїття певних явищ в свідомості: школа, любов та ін. [47, с.172].

Загалом концептуальні ознаки проявляються крізь семантику мови. А значення слів та речень і текстів вже служать джерелом знань про сам зміст деяких концептів. Крім того, концепти репрезентуються словами, проте уся сукупність мовних засобів не дає більш повної картини концепту. Так, слово своїм значенням в мові являє собою тільки частину концепту, у наслідок чого з'являється необхідність синонімії слова, потреба у текстах, що разом розкривають зміст концепту [29, с.39]. В той же час етнічна спільнота сприяє стандартизації образу, у результаті якої самі концепти стають загальнонаціональними, груповими ч особистими. З допомогою картини світу саме ментальність виявляється пов'язаною із культурою. А основною одиницею ментальності виступає концепт певної культури, яка реалізується у рамках словесного знаку та мови загалом, та виражений в формі образу, поняття чи символу.

Специфічність мови, що накладається різними сферами побутування, концепту привела до розвитку досліджень, які вивчають мовну картину світу в зв'язку з різними дискурсивними практиками. Якщо заглибитися в розгляд специфіки художньої мови, перше, що стає очевидним – його відмежованість від мови повсякденного спілкування. Цю відмінність було неодноразово описано в стилістиці, філософії. Мова художньої творчості давно стала об'єктом вивчення в літературознавстві і лінгвістиці, при цьому ментальні основи художньої творчості залишалися поза увагою [7, с.230].

Якщо розглядати поетичну творчість як одну з форм когнітивної діяльності людини, пов'язану з мовою, то з галузі літературознавства та лінгвістики дослідження поетичного тексту переходить в область когнітивної поетики, де можливий опис процесу породження і декодування індивідуально-авторських задумів.

У рамках поетичного дискурсу поетові потрібно постійно шукати інші мовні форми для репрезентації концептів, домагатися новизни мовної форми при відносно стійкому концептуальному змісті, і в той же час, бути вписаним в рамки більш загальної поетичної традиції. Поетичний задум може бути наділений в різні слова – не кожен мовний елемент обов'язково поетичний, але

кожен мовний елемент має потенціал стати ним [11, с.79]. Поет як мовна особистість з попереднього поетичного досвіду привласнює і транслює далі те, що відображає важливі для нього істини, життєву домінанту.

Якщо мовна картина світу вторинна по відношенню до концептуальної картини світу, то виходить, що концептуальна картина світу репрезентується в двох варіантах мови. Логічно припустити, що пласт концептуальної картини світу формується, перш за все, в процесі свідомої діяльності (діяльності свідомості), де закріплені логічні взаємозв'язки навколишнього світу, усвідомлене знання, цілісне сприйняття суб'єкта. Діяльність несвідомого, інтуїції також повинна бути зафіксована в системі концептуальних смислів, які, на наш погляд, утворюють поетичну картину світу і репрезентуються, зокрема, в мові поетичного тексту.

Концептуальна картина світу складається як у процесі чуттєвого пізнання, так і в процесі розумових операцій. Наукове знання співвідноситься, головним чином, з понятійною стороною мислення, поетичне знання дає образне розуміння світу [46, с.9]. Тому поезія – особливий вид пізнання, у ній проявляється багатовимірний, спонтанно-нелінійний спосіб мислення, здатність вислизати від остаточних однозначних відповідей. Поезія за рахунок використання синтетичних суджень повертається до цілісності конкретного чуттєвого уявлення. Випереджаюче відображення світу в процесі мислення відбувається шляхом оперування поняттями, в процесі уяви – в конкретно-образній формі, у вигляді яскравих уявлень.

Поетична картина світу – сфера формування критеріїв поетичного чи непоетичного, критеріїв оцінки та інтерпретації поетичного тексту, визначення місця тексту в ряді прецедентних текстів, критеріїв оцінки художньої цінності. На наш погляд, у поетичній картині світу створюється структуруюча база для інтерпретації чужого емоційного досвіду і вираження власного. Очевидно, що знайомство з попереднім досвідом формує у людині певні очікування і стереотипи сприйняття, так як не всі явища і ситуації можуть стати предметом поетичного осмислення. Виходячи з цього, можна виділити метакатегорії

поетичної картини світу – ментальні чинники, що визначають основні принципи структурування змісту поетичного тексту.

Метакатегорії виділяються на тій підставі, що вони існують не на рівні ідіостилю, поетичної школи або напряму, а на рівні поетичної картини світу. Метакатегорії, так само як інші категорії, є концептуальним об'єднанням об'єктів, тобто об'єднання об'єктів на основі загального концепту [4, с.40].

До даних метакатегорій відноситься метакатегорія цінності і «Метакатегорія норми», бо явища реальної і уявної дійсності мають для суб'єкта різну цінність. Відбір мовних засобів автором здійснюється на підставі їх суб'єктивної оцінки. Що стосується мовного матеріалу, яке репрезентує дані реалії, то в поданні суб'єкта складається якась «поетична константа», еталонна мовна форма репрезентації поширених поетичних смислів (наприклад, концепт Любов традиційно репрезентується в метафорі «вогонь» і символічному позначенні «серце»), яка переживається як норма, еталон поетичності, а потім як кліше [5, с.214]. Поетичні експерименти сприймаються як новаторство тільки тому, що є сформоване уявлення про поетичну норму.

Оскільки поетичний текст усвідомлюється як мова, протиставлена приземленому, побутовому, і в різний час не всі явища стають об'єктом уваги поезії, то слід виділяти метакатегорію поетичного. Коло поетичних тем, сюжетів і виразних засобів змінюється з плином часу, і наповнення Метакатегорії поетичного в різні епохи по-різному проявляється. Метакатегорія поетичного містить інформацію про те, що варто вважати поетичним, надає твору особливу натхненність, піднесеність над буденним, так як поетично лише те, у чому є щось більше практичного призначення. Дана метакатегорія впливає на розстановку емоційно-моральних акцентів, специфіку подачі поетичного матеріалу і на відбір тем і сюжетів.

У поезії складається ядро основних художніх концептів, які набувають стійкі форми мовної репрезентації, що несуть заряд поетичності, наприклад: діва – лебідь. Існує також ряд позамовних ситуацій, що стали «класичними» для поетичного осмислення [6, с.159]. Наприклад, різні етапи любовних

відносин, роздуми про смерть, про високе, подвиг. Є ситуації, які репрезентовані в ланцюзі стійких образів – побачення, битва тощо.

Метакатегорія поетичного – це не тільки набір прийнятних тем, це ще й уявлення про механізми і мовні засоби створення поетичності. Наприклад, використання античної символіки довгий час було одним з засобів створення поетичності.

Загалом поетична мова максимально дистанційована від розмовної мови. Зниження поетичності усвідомлюється як прозаїзація поетичного тексту. Прозаїзація поезії здійснюється за рахунок розмовних інтонацій, діалогізації, включення в текст побутового змісту. Навмисний натуралізм часто руйнує поетичний текст зсередини. Протягом ХХ ст. розмовна мова, спочатку дистанційована від поезії, широко використовувалася літературою як експресивним ресурсом, і одночасно стала предметом інтенсивної рефлексії, так як особливо діалогічна мова в творі знаходить подвійний статус, оскільки належить одночасно соціальному дискурсу, елементи якого відтворює, і унікальний авторський стиль [3, с.109].

Ще однією характерною рисою поетичної картини світу є Метакатегорія знакової відсутності. На те, що існує факт навмисного виключення явищ з поетичного світу, як вказував М. Голянич, адже «поетичні тексти одного художника створюють картину світу, в якій одні реалії присутні, а інші виключаються з розгляду, одні типи відносин виділені і загострені, інші залишаються поза увагою» [6, с.163]. Людина змушена неминуче спрощувати світ, щоб його осмислити. Поет не може вмістити в свої тексти все розмаїття реалій. З одного боку, не всі елементи поетичної картини світу репрезентуються в поетичному тексті. З іншого боку, існують явища, виключені з поетичної картини світу.

Отже, в поетичній картині світу і виникаючих на її основі моделях світу відсутність елементів є знаковим. Поетичний текст виникає під дією імпульсів несвідомого, з одного боку. З іншого боку, мова поетичного тексту свідомо шліфується і канонізується поетами. У поетичній картині світу закріплюється досвід, накопичений зусиллями багатьох поколінь авторів, тому дослідження в

даному напрямку також дають можливість опису деяких особливостей досліджуваної традиційної культури. Специфіка поетичної творчості визначається особливими ментальними структурами, які виділяються в рамках концептуальної картини світу і об'єднуються в поетичну картину світу.

Розгляд поетичної картини світу мотивовано дослідженнями теоретиків-постмодерністів, психологів, а також рядом когнітивно-лінгвістичних досліджень. Спостереження над поетичним дискурсом свідчать, що поетичній картині світу притаманний ряд унікальних рис, таких як наявність метакатегорій і переважна категоризація явищ на основі загального емоційного знака.

Висновки до Розділу I

Отже в даному розділі ми розглянули питання тексту як цілісної структури. Виявили, що під час становлення теорії тексту були виділені його основні ознаки, серед яких: послідовність мовних знаків, лінійний характер структури, смислова (семантична) зв'язність та змістова цілісність (завершеність). Так, проблема багатоаспектності тексту виходить далеко за межі мовної площини, доповнюючи її екстралінгвальними показниками. А розуміння сучасною теорією тексту необхідності багатоаспектного (тобто комплексного) вивчення текстового макрозаказу не перешкоджає виділенню головних аспектів дослідження тексту як цілісного твору, динамічної комунікативної одиниці більш вищого порядку.

Досліджуючи питання авторської поетичної картини світу, ми дійшли висновку, що в авторській моделі світу деякою мірою відбиваються особливості як загальної так і національної картин світу, проте, зважаючи на те, що дана модель усе ж таки виступає результатом діяльності окремого індивіда – автора, вона в значній мірі репрезентує продукт суб'єктивного світосприйняття. У межах художнього твору автор вибудовує певну модель «уявного» світу, що не існує сама по собі і не є повністю продуктом суб'єктивного сприйняття, а зумовлена загальною концептуальною картиною світу певної епохи, представником якої є цей автор.

Висвітлюючи питання концепту, його ознаки, а також головну домінуючу авторського бачення світу ми виявили, що в процесі розвитку концептуальної картини світу спостерігається відставання загальної мовної картини світу, а нові концепти можуть мати вираження в більш вузькій галузі функціонування мови і лише із часом поступово вливатися в загальномовну картину світу. Водночас, концептуальна картина світу виступає певним підґрунтям мовної картини, проте концептуальна картина світу все ж універсальніша і є спільною для народів із однаковим рівнем знань про сам світ, і зокрема мова відображає досвід кожного народу та виявляє не лише спільні знання, але і своєрідність авторського бачення світу. А для мовної картини світу важливі три явища, що

досить тісно пов'язані між собою, тобто, людина – світ – мова. І людина виступає на першому місці, також є вихідною точкою, адже вона пізнає незалежний від неї світ та створює засоби фіксації і передачі знань про нього другим людям та для свого пізнання. Саме тому для побудови мовної картини світу ключовою виступає постать людини.

РОЗДІЛ II. ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ КОНЦЕПТ «ВОЛЯ» У ПОЕТИЧНІ КАРТИНІ СВІТУ Т. ШЕВЧЕНКА

2.1. Особливості створення концепту «воля» у світогляді Т. Шевченка

У поезії Т. Шевченка помітне досить активне вживання лексеми воля. Відповідно до «Конкорданції поетичних творів Т. Шевченка» воля згадується 124 рази, і декілька разів бачимо слово «воленька» (4 рази) [64, с.47].. Саме це обумовлено тим, що, як й усі універсальні категорії, *воля* в митця має багато відтінків значення, і постійно вступає в зв'язок із другими універсальними категоріями та кожного разу доповнюється дедалі багатшим і глибшим змістом.

Сам зміст поняття *воля* в поетичних творах Т. Шевченка розкривається з допомогою його контекстуальних уживань, при тому смисловий потенціал характеризується вживанням вже усталених дефініцій лексеми *воля* і власне авторських еквівалентів. У поезії автора найбільш часто зустрічається лексема *воля*, що уживається в буквальному її значенні – у значенні свободи, найбільшої цінності, що є в житті людини, як, до прикладу, в поемі «Кавказ»: *«Не вмирає душа наша, / Не вмирає воля; «Встане правда! Встане воля!»; «За вас правда, за вас сила / І воля святая!»*; у посланні *«І мертвим, і живим, і ненародженим...»*: *«В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля»*; в поезії *«Не нарікаю я на Бога...»*: *«Орися ж ти, моя ниво, / Долом та горою! / Та засійся, чорна ниво, / Волею ясною!»* [66, с.167]. У зв'язку із цим смислового наповненість концепту *воля* містить такі компоненти, як «духовна сила», «нескореність»: *«В кайдани убраний, / Цар всесвітній! Цар волі, цар, / Штемпом увінчаний!»* (комедія «Сон»); *«І прорекли, і розп'ялись / За воленьку, святую волю!»* («Марія») [67, с.146].

Так, А. Мойсієнко в своїй праці «Слово у аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша» зазначав, що «поняття волі, свободи являє собою певний концепт Шевченкового ідіолекту й на рівні абстракції може бути змодельовано як світ. Саме це розуміння поняття

«підтримується» аперцепційним механізмом лексико-сміслових та синтаксичних взаємовідношень між словами «воля» і «світ» у ряді Шевченкових контекстів» [39, с.125], що згідно дослідника, дає підстави говорити про *волю як світ* (тобто екзистенційний стан чи стан буття) в творчості митця.

Водночас *воля* асоціюється із досить широким простором – полем, степом, морем, Дніпром: «Там в широкому полі **воля**, / Там синєє море» («Н. Маркевичу»); «Сини мої, гайдамаки! / Світ широкий, **воля** – / Ідіть, сини, погуляйте...» («Гайдамаки»); «Широке... широке!.. / Як та **воля**...» («Меж скалами, неначе злодій»); «Сон мені приснився! / Ніби знову я на **волю**, / На світ народився» («Сон» («Гори мої високі»)); «Талами вийду понад Уралом / На степ широкий, мов на **волю**», «І я ніби оживаю / На полі, на **волі**» («А. О. Козачковському»); «І пташкам **воля**, в чистім полі / І пташкам весело літатъ» («Марина») [67, с.289]. Митець досить часто персоніфікував *волю*, надаючи їй тим самим іще більшого й важливішого значення: «У нас *воля* виростала, / Дніпром умивалась...» («І мертвим, і живим, і ненародженим...»); «І на могилі серед поля, / Як тую *волю* на роздоллі, / Туманом сивим сповила» («Муза») [67, с.245].

Така поліфункціональність концепту *воля* і особливе місце в творчості поета більшою мірою виявляються в зіставленні із його антитезою – концептом *неволя*, який теж має широку семантику та стає наче дзеркальним відображенням більшості значень і смислів *волі*. І саме значення «відсутність свободи» є визначальними у контекстах, у яких ключова лексема вступала у корелятивні відношення із лексемою *неволя*: «Страшно впасти в кайдани, / Умиратъ в **неволі**, / А ще гірше – спати, спати / І спати на **волі**» («Минають дні, минають ночі...») [67, с.88].

Лексема *неволя* вживається в складі досить численних метафоричних висловів із негативним забарвленням, що свідчить про саму важливість її антиподу – *волі* для поета: *вража неволя, люта неволя, самотня неволя, далека неволя* та інші. Значну частку в творах поета становлять контексти, у яких лексема *воля*, вступаючи у певні антонімічні зв'язки із лексемою *неволя*,

вживається у емоційній й смисловій пов'язаності із другою парою антитетичних лексем *доля* та *недоля* («Верне добру **долю?** / Колись Бог нам верне **волю**, / Розіб'є **неволю**» («Давидові псалми»); «*І встане вранці / Веселий, і забуде знов / Свою недолю. І в неволі / Познає рай, познає волю / І всетворящую любов*» («Відьма») [67, с.38].

Концепт *воля* в семантичному просторі поета – це «мрія», «бажання» та «прагнення», тому у багатьох контекстах виражається народнопоетичною пестливою формою *воленька*: «...*Про волю згадувать. А я / Про тебе, воленько моя, / Оце нагадую*» («Г.З.»); «*Доля заховалась; / А воленьку люде добрі / І не торговали*» («Як маю я журитися...»); а іноді ще сентиментальнішим й інтимнішим варіантом – «*святая воленька*»: «*Мені здається, що ніколи / Воно не бачитиме волі, / Святої воленьки*» («І золотої й дорогої...»); «*І прорекли, і розп'ялись / За воленьку, святую волю!*» («Марія»). Тавтологічна варіація – «*вольная воля*»: «*Почорніло я од крові / За вольную волю*» («Ой чого ти почорніло»); «*Кайдани ламає, / Утікає на вольную волю...*» («Невольник»); «*Оженись на вольній волі, / На козацькій долі*» («Не женися на багатій...») [67, с.55].

Концепт *воля* також вербалізується такими лексемами як *Січ*, *гетьмани*, *запорожці*, які володіють імпліцитним зв'язком із ключовою лексемою: «*Нема Січі; ... Не вернуться сподівані, / Не вернеться воля. / Не вернуться запорожці, / Не встануть гетьмани...*» («До Основ'яненка»), а у контексті «*Мов орел той приборканий, / Без крил та без волі, / Знеміг славний Дорошенко...*» («Заступила чорна хмара») орел виступає символом волелюбності [67, с.43]. Ці лексеми, отримавши у авторській картині світу вторинну конотацію, а також відтворюють сам волелюбний дух української нації, виразником якого в творах поета є, зокрема, козацтво.

Своєрідний образний компонент концепту представлений, крім всіх названих, ще й великою чисельністю епітетів, важливе значення яких полягає в розкритті авторської інтерпретації концепту *воля*: *козацька воля*, *святая воля*, *сподівана воля*, *співана воля* тощо.

У ранньому періоді творчості Т. Шевченка помітна певна несумісність свободи й тогочасного стану суспільства. Тож прагненням до всеохоплюючої свободи були пройняті всі твори різних жанрів творчості поета. У тій козацькій вольниці, яку ідеалізував поет, він бачив героїчну добу всієї української історії, добу великої сили і віри а також величних подвигів, добу панування козацької України.

Сам світ *волі* для багатьох героїв Т. Шевченка, що зазнали недолі і неволі, був не мислимий без надії на краще майбутнє. Тому внутрішня непримиренність із світом неволі й стала запорукою світу *волі*. А герої митця мусли подолати даний щабель, аби здобути право на *волю*. Своєрідне світло надії, світло *волі* проступало навіть через безпроглядну темряву рабства і неволі.

Отже, найбільш яскрава ідея свободи в поета представлена в поетичній творчості історично-героїчної тематики, де вона знаходить власне втілення у концепті *воля*. І для поета володіння свободою – це, насамперед, історичний, соціальний та моральний імператив, критерій індивідуальності особистості і рівня розвитку самого суспільства. Тож, поняття героїчного подвигу Т. Шевченко бачить не просто як людську, а як національну якість, він розумів, якою дорогою ціною здобувалась *воля*, і усвідомлював усю гіркоту сторінок минулого, проте все ж таке минуле для нього було славне, адже його учасники ставили свободу-волю вище всього, тим самим демонструючи всю відданість і патріотизм, стверджуючи людську гідність та відстоюючи право називатись і бути українським народом.

2.2. Сміслове наповнення концепту «воля»

Сам концепт *воля* в поезії Т. Шевченка досить багатоаспектний, проте у найширшому плані він несе в собі смислове навантаження *волі* як свободи, незалежності, що є утіленням зовнішньої свободи.

Така зовнішня свобода набуває для поета великого значення, оскільки Т. Шевченко усвідомлював, про її значний вплив на внутрішню свободу кожної людини, на можливість її реалізації у обставинах несвободи. В основі зовнішньої свободи лежить сама потреба соціальної свободи для самореалізації певної людини, тобто відсутності рабства, гніту другого народу, інших фізичних обмежень тощо.

Так звана «негативна свобода» від ув'язнення та експлуатації, а також соціального й національного гніту виступає умовою «позитивної свободи» для творчої праці, здійснення власного призначення у житті, усебічного розвитку особистості тощо. Водночас, зовнішня свобода виступає своєрідною основою для забезпечення особистості можливості реалізації вже внутрішньої свободи. І вона проявляється поза межами внутрішнього світу особи, проте без наявності саме зовнішньої свободи не можна сповна самореалізувати духовний і моральний потенціал. І коли ця свобода в людини відібрана, тоді над особою нависає небезпека і внутрішнього рабства, що обуло породжено зовнішньою ситуацією.

Тож зовнішня свобода в поета позначає такий ідеальний та вільний стан, узагальнює й виражає значення «бути на волі»: « – *Дністре, водо каламутна, / Винеси на волю!*» («*Меж скалами, неначе злодій...*»); «*Та переслав мені в неволю / Поета нашого... На волю / Мені ти двері одчинив*» («Мені здається, я не знаю») [67, с.41]; й поділяється ще на такі три типи свободи – фізичну, що визначає свободу певної людини, національну – свободу усього народу, або його право на вільне існування і самовизначення, свободу від влади, диктату другої держави і соціальну, що несе у собі прояви фізичної й національної свободи.

Так, фізична свобода в поезії митця позначається лексемою *воля*, і зокрема стосується особистої свободи людини та показує сам стан людини, яка не перебуває під арештом, в ув'язненні, у неволі тощо.

Наприклад, у віршах поета так званого «казематного циклу» і його засланській поезії помітні мотиви особистої свободи та *волі* в опозиції із наскрізним мотивом *неволі*. І саме у ситуації ув'язнення поет відчував таку спорідненість та спільність власної долі із долями других людей. Окрім того аналізований концепт володіє негативним емоційним відтінком, виражаючи зміст «відсутність свободи» [33, с.104]. Притому у даних контекстах домінантною виступає відсутність фізичної свободи, яка найбільше простежувалася в поетичному циклі Шевченка «У казематі» і поезії періоду заслання. Такі випробування як арешт, каземат, солдатська каторга та інше стали дуже важким випробуванням в долі Т. Шевченка. Тож концепт *воля* досить часто персоналізується й вживається невід'ємно із антитезою неволі та у емоційному й смисловому пов'язанні із нею: «*В неволі тяжко, хоча й волі, / Сказать по правді, не було*» («В неволі тяжко, хоча й волі...»). Всі поезії даного періоду наповнені доволі важкими докорами самому собі: «*Дурний свій розум проклиную, / Що дався дурням одурить, / В калюжі волю утопить*» («В неволі тяжко, хоча й волі...») [66, с.201].

Й на засланні («А. О. Козачковському») і колишня неволя (кріпацтво, ув'язнення), у порівнянні із теперішньою, здається утраченою волею: «*А малась воля, малась сила, / Та силу позички зносили, / А воля в гостях утилась / Та до Миколи заблудила...*» [67, с.60 Тут теж помітно той прикрий жаль за утраченою особистою волею, що і в казематній поезії, – й породжувало самокритичні слова: «*...На позорище ведуть / Старого дурня муштрувати. / Щоб знав, як волю шанувати, / Щоб знав, що дурня всюди б'ють*» [67, с.61].

Так, неволя вживається в постійній антитезі із волею і асоціюється із кайданами, що довелось «волочити»; із самотністю («*В неволі, в самоті немає, / Нема з ким серце поєднать*» («В неволі, в самоті немає...»); «*Немає гірше, як в неволі / Про волю згадувать...*» («Г. З.)). У даних невольничих поезіях саму волю поет згадував, як щось казкове та вимріяне. Згадував її із найбільшим

жалем і тугою, які може відчувати сама людина: *«Чи не дасть Бог милосердий / Хоч на старість волі. / Пішов би я в Україну...»* («Ой гляну я, подивлюся...»). Окрім того, звучить мотив чужини (теж актуальний прояв відсутності свободи), до прикладу в поезії *«Не гріє сонце на чужині...»* у одній із найбільш складних за розвитком думки й настрою так званих «засланських» поезій митця – «Сон» («Гори мої високії...»): *«Отакий-то на чужині / Сон мені приснився! / Ніби знову я на волю, / На світ народився»* [67, с.70].

Тож утрата волі, та зокрема її першорядна необхідність для усього народу переживаються іще гостріше. Сам мотив волі став ще більш емоційним й інтимнішим: *«святая воленька», «воля-доля молодая»,* а чужа недоля сприймалася як своя: *«А ще до того, як побачу / Малого хлопчика в селі. / Мов одірвалось од гіллі, / Одно-однісіньке під тином / Сидить собі в старій ряднині. / Мені здається, що се я, / Що це ж та молодість моя. / Мені здається, що ніколи / Воно не бачитиме волі, / Святої воленьки...»* («І золотої й дорогої...»).

Ще один вид свободи – соціальна. Так, кріпосництво, панщина – це одна з головних тем поезії Т. Шевченка. Сам концепт волі в значенні зовнішньої свободи набуває іще одного різновиду: волі як звільнення від кріпацтва, наприклад: *«Отож і вивчився я, виріс, / Прошу собі волі – / Не дає. І в москалі»* («Варнак»); *«Не одинокий, а жонатий / На вольній, бачиться, бо й сам / Уже не панський, а на волі; / Та на своїм веселім полі»* («Сон (На панщині пшеницю жала)»); *«І голий, і босий, / Та на волі, й більш нічого / У Бога не просить»* («Меж скалами, неначе злодій...») [67, с.159]. Як відомо, соціальне, як і пов'язане із ним національне поневолення, було найбільшим лихом тогочасного українського народу. А сам поет ніколи не відчував себе окремо від України, тому неволю власного народу він переживав як особисту трагедію.

Т. Шевченко розумів першочергову потребу волі як для певної людини, так і для усього народу. У нього ідеться про боротьбу за волю у широкому значенні даного поняття. А найгіршим для поета наслідком кріпацької неволі було те, що «у ярмах» гинули «лицарські сини». І це один із варіантів мотиву протиставлення покірливих синів волелюбним батькам та дідам, який досить часто звучало у Т. Шевченка. Митець дуже глибоко вражений тим, що люди

наче «подуріли» у власному послуху: «*І не в однім отім селі, / А скрізь на славній Україні / Людей у ярма запрягли / Пани лукаві...*» («І виріс я на чужині...») [66, с.102]. Тож рабська покора для поета неприйнятна, адже саме це найстрашніше та найбільш принизливе, що може бути для людини. Саме кріпацтво як відсутність фізичної свободи кожної людини виступає соціальним поневоленням, що дуже тісно пов'язане із національною свободою.

Найбільш поширеним в поезії митця є вживання лексеми *воля* в значенні національної свободи та незалежності, наприклад,: «*Не вернеться сподівані, / Не вернеться воля. / Не вернеться запорожці...*» («До Основ'яненка»); «*...Як та воля, що минулась, / Дніпр широкий – море; Там родилась, гарцювала / Козацькая воля*» («Думи мої, думи мої»); «*Обізвавсь Тарас Трясило / Волю рятувати, / Обізвався, орел сизий...*» («Тарас Трясило»); «*Верзеться грішному, усатий, / З своєю волею мені / На чорнім вороні-коні!*» («Хіба самому написать...»); «*І вражою злою кров'ю / Волю окропите*» («Як умру, то поховайте...») [67, с.97].

Лексеми *воля, правда, сила* разом з іменниками *Бог, доля, слава, мати, сім'я, Україна* відносять до найбільш інтенсивних ідеотворчих лексем поезії Т. Шевченка [8, с. 617]. А певною особливістю даних слів-концептів виступає те, що у різних творах саме вони входять до складу семантично важливих тематичних полів, а у деяких – створюють ампліфікаційну тріаду, що досить підвищує їхній виражальний потенціал в цілому. Саме тому очевидно, що для значної кількості мовців концепти *воля, правда, сила* сприймалися як своєрідні складники фразеологізму «*В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля*», у якому ступінь їх функціонально-семантичної взаємодії, загалом, досягав свого найвищого рівня [1, с.94].

Так, функціонально-семантичне зближення даних лексем помітно у поемі «Єретик»: «*Розбойники, людодіи правду поборолі, осміяли твою славу, і силу, і волю*» [65, с. 189], а також в поемі «Кавказ»: «*Ми віруєм твоїй силі і духу живому. Встане правда! встане воля!*» [65, с. 234].

Варто відмітити, що до ампліфікаційного ланцюжка найбільш часто долучається сама лексема *слава*, як це можна зустріти в фразеологізмі Т.

Шевченка: «*Борітеся – поборете, вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава і воля святая!*» [65, с. 235].

Крім того, слід відмітити й про потужніший змістовий потенціал поняття *воля* як такого, що входить до самого складу константних концептів української національної культури.

Досить ґрунтовну інтерпретацію самого змісту поняття *воля* подавав І. Дзюба у своїй праці «Універсальні мотиви у Шевченковій поезії». Так, він зазначав, що Т. Шевченко дуже органічно сприйняв весь почуттєво-означальний і зокрема персоніфікувально-образний багаж лексеми *воля*, що був нагромаджений у всій образній системі української мови. Дослідник підтверджував, що концепт *воля* поета належить до найбільш уживаних у його текстах й, як всі універсальні категорії, «володіє багатьма аспектами значення, що постійно вступає в зв'язок із другими універсальними категоріями й, загалом же, в динаміці творчості наповнюється все багатшим змістом» [8, с. 651].

В одній екзистенційній ланці, до якої дослідник І. Дзюба включав поняття *воля, доля, слово, правда, слава, щастя*, саме «воля виступає першостимулом, даючи життя усій системі цінностей загалом» [8, с. 651]. Саме тому, *воля* є тотожною *долі*, або виступає своєрідною умовою *долі* та *щастю*, що виступає певним моральним абсолютом та є неспростовним аргументом у оцінці дій самої людини. У значенні більш суб'єктивної психологічної скерованості особистості сам іменник *воля* уживається досить рідко, і найчастіше він означає об'єктивне становище окремої людини чи цілого народу. Тож досить важливим виступає спостереження стосовно ролі значення у модифікації концептуального змісту: «означення *свята* щодо *волі* в поета часто виражало її найвищу цінність і зокрема особисте благоговіння перед нею» [8, с. 658]. Саме такий узагальнений висновок і підкреслює більш провідну роль мотиву *волі*, який звучить і там, де апріорі його не маніфестовано: «Високе уявлення про особисту, громадянську, національну волю-свободу визначало зміст, власне, усієї його творчості. Воля Шевченка включала повноту як національного, так і соціального, та етичного ідеалів» [54, с. 60].

Згідно Л. Фатеевої, сам семантичний арсенал концепту «воля» деякою мірою розширюється з допомогою його взаємодії із лексемами *честь, слава, сила, правда, братерство, добро*, переважна їхня більшість зафіксує семи «цінність», «потреба», «необхідність», «прагнення» [56, с. 294]. А пріоритетна роль в них відводить таким ад'єктивам як *козацький, завзятий* тощо.

Саме козацька доля й доля України володіють негативним оцінним змістом, що мотивовано зокрема втратою волі: *«Україно, Україно! // Серце моє, ненько! // Як згадаю твою долю, // Заплаче серденько! // Де поділось козачество, // Червоні жупани? // Де поділась доля-воля, // Бунчуки, гетьмани?»* [65, с.198]. Тут доля й воля у мовотворчості Т. Шевченка – це своєрідні корелятивні концепти: *«Доле! Доле! // Моя ти співана воле! Здобути волю здебільшого означає здобути долю: Подивись тепер на матір, // На свою Вкраїну, // Що, колишучи, співала // Про свою недолю, // Що, співаючи, ридала, // Виглядала волю»* [65, с.201].

Тож щаслива доля у героїв Т. Шевченка буває досить рідко й після тяжкого лиха, а долю України сам митець закликає виборювати: *«Добра не жди, // Не жди сподіваної волі – // Вона заснула: цар Микола // Її приснав...»* [66, с.98].

Такий заклик до боротьби, який уперше був прозвучав в «Заповіті» (1845 р.) і з часом прозвучав у декількох творах, серед яких й цитований «Я не нездужаю, нівроку...», кваліфікуємо як своєрідну еволюцію в осмисленні волі [25, с.16].

Також варто відмітити, що ад'єктив *свята* виступає певною атрибутивною домінантою, що зближувала концептуальні поля таких трьох функціонально споріднених іменників як *воля, правда, сила*. І подібну роль, хоч й із меншою інтенсивністю, виконував прикметник *божа*, що тематично ближчий до прикметника *свята*.

Таким чином, у самій динаміці функціонально-семантичної взаємодії всіх компонентів фразеологізованої конструкції досить виразно помітно цілеспрямований характер формування концептуального змісту волі. Так, «власним громовим та неослабним голосом цей духовний батько української

нації уже друге століття застерігає та вчить нас: боротись слід не «за волю», а за саму свободу нації – за, «свою хату» (національну державу) у якій буде й «своя правда» – правда національного волевиявлення та національного інтересу, а також «сила» – захисна й творча міць об'єднаного національною ідеєю народу, й «воля» – права та свободи вільного громадянина й господаря власного майна, вмінь або ж інтелекту» [18, с. 70].

Отже, свобода – це одна із найбільш фундаментальних, найбільш важливих цінностей людського буття. А ідеали справедливості і свободи перебували в невід'ємному органічному зв'язку.

2.3. Реальність та цілісність концепту «воля». Його багатомірність

Ідеєю волі, відстоювання свободи, боротьби за волю пронизана вся Шевченкова поезія. Водночас поет вживав досить велику кількість спільнокореневих одиниць, пов'язаних зі словом воля відношеннями словотвірної похідності: «*О милий Боже України! / Не дай пропасти на чужині, / В неволі вольним козакам! / ...Вставать з чужої домовини, / На суд твій праведний прийти, / В залізах руки принести...*» [10, с.151]; «*Ще на Україні веселі / І вольнії пишались села / Тойді, як праведно жили / Старий козак і діток двоє...*» [66, с.208].

Також можна виділити іще одне значення, у якому вживається багатомірність свободи в Т. Шевченка. Це – «сила і воля», що реалізується імпліцитно в символічно-метафоричному Шевченковому контексті: «*В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля*» [66, с.250]. У цьому твердженні образ хати у Т. Шевченка – метафора держави.

Найбільш частотними поетичними означеннями до ключового слова *воля* у Т. Шевченка виступають епітети *святая, свята, пресвятая, Божя, жива*, які актуалізують значення правди як «божественної справедливості» в Шевченкових текстах: «*Божії глаголи, / Святую правду на землі / І прорекли, і розп'ялись / За воленьку, святую волю!*» [67, с.262].

Водночас, Т. Шевченко уживав прикладкову конструкцію *правда-воля*, адже правда як історична справедливість для українського народу – це, насамперед, воля: «*Брешеш, людоморе! / За святую правду-волю / Розбойник не стане...*» [66, с.257].

Ще одна промовиста прикладка до лексеми *правда* в Т. Шевченка виступала у прикладковій конструкції *правда-мста*, що свідчить про переконання поета в покаранні за вчинену в історичному часі кривду: «*І не сховається; всюди / Вас найде правда-мста; а люде / Підстережуть вас на тоте ж*» [67, с.257].

Крім того, характеризуючи моральний стан тогочасного суспільства, Т. Шевченко констатував його занепад, адже нехтується та нищиться зокрема

воля. І втрачаючи волю, суспільство дегармонізується, руйнуються самі основи буття, які вивищують добро над злом: «Кругом **неправда і неволя**, / Народ замучений мовчить» [66, с.201].

У цілому поезія Т. Шевченка містить значну кількість метафор, із ключовим словом *воля*. Найбільш вживаним серед них є словосполучення слів *воля і правда*: «Возстав од гроба, слово встало, / І слово **правди** понесли / По всій **невольничій землі** / Твої апостоли святії» [67, с.221]. Це словосполучення досить часто ускладнюється ампліфікуванням: слово *правди і любові*. Асоціативно-семантичний зв'язок слів *правда і любов*, як і *правда та воля*, у Т. Шевченка не випадковий, такі поняття в свідомості поета нерозривні: «Чи ми ще зійдемося знову? / Чи вже навіки розійшлись? / І слово **правди і любові** / В степи і дебри рознесли!» [67, с.13]; «Тойді вже сходила зоря / Над Віфлеємом. **Правди слово**, / **Святої правди і любові** / Зоря **всесвітня** зійшла!» [67, с.220].

Ампліфікативні конструкції свідчать, що однорідними членами до слова *правда* в генітивних словосполученнях найчастіше виступають лексеми *любов і воля*.

Дієслівні словосполучення із компонентом *воля* утворюють дієслова таких семантичних груп:

1) дієслова із значенням поширення інформації: *понести, рознести, розпустити, показати правду* – «І слово **правди** понесли / По всій **невольничій землі** / Твої апостоли святії» [67, с.221]. Дієсловом, що входить до названої семантичної групи та складає досить складні метафоричні сполуки, є дієслово *засвітити*: «І **розвіє** тьму **неволі**, / **Світ правди** засвітить» [66, с.233].

2) дієслова, об'єднані семантикою «бажання та очікування чогось»: *молитися, просити, шукати, діждатися* – «Молітесь Богові одному / **Молітесь правді** на землі, / А більше на землі нікому / Не поклонітесь» [67, с.224]. Саме тут поет показує вольових характер українців, яких закликає нікому не поклонятись.

5) дієслова з семантикою «неприйняття чогось»: *не знати, побороти і метафоричне торгувати* – «Розбойники, **людоїди!** / **Правду** **побороли**, /

Осміяли твою славу, / І силу, і волю [66, с.201]. Наведені словосполучення мають у Т. Шевченка негативно оцінне забарвлення.

Дієслова-предикати із суб'єктом *волі* у текстах Т. Шевченка можна згрупувати в такі дві семантичні групи:

1) дієслова або ж конструкції, об'єднані спільною семантикою «буття, екзистенції»: *встати, бути, ожити, прилетіти, не дати потонути, не пропасти*. Дані предикати кількісно переважають в Т. Шевченка. «**Встане правда! Встане воля! / І тобі одному / Помоляться всі язики / Вовіки і віки**» [66, с.246].

2) предикативні слова і дієслова, об'єднані семантикою «небуття, неприсутності»: *нема, спати, не вирости* – «*Посіяли гайдамаки / В Україні жито, / Та не вони його жали. / Що мусим робити? / Нема правди, не вироста; / Кривда повиває...*» [66, с. 111].

У цьому сполученні автор показує несправедливість, та своєрідну неволю на своїй землі.

У антонімічному контексті функціонують метафоричні сполуки *тьма неволі – світ правди*: «*Встане Україна. / І розвіє тьму неволі, / Світ правди засвітить, / І помоляться на волі / Невольничі діти!...*» [2, с.111].

Таким чином, символ волі, центральний символ у поетичних текстах Т. Шевченка, уживається переважно у значенні «божественна справедливість». Так, «божественна справедливість» виявляється у історичній та соціальній справедливості. І важливою складовою семантики універсального символу волі в Т. Шевченка є значення «право». А Бог для Т. Шевченка – це, насамперед, Бог правди. Про це свідчить велика кількість його поетичних контекстів [17, с.232].

Осмислюючи саму історію України і слов'янських народів, поет із болем та протестом говорив про історичні кривди і несправедливість стосовно них. Також поет засуджував сучасне йому суспільство, адже у ньому нехтувалася правда, а, тому, зло вивищувалося над добром: в Україні панувала національна неволя та соціальна несправедливість. Так, ряд асоціативних лексем до символу *воля*, що вживаються у ампліфікативних конструкціях, розширює семантику цього образу. Відтак, утвердження правди – це перемога добра над злом, це

«братолюбіє», це національна і соціальна воля. Любов – правда – добро не допускають поневолення. А правда – це всеперемагаюча сила, тому що вона є властивістю Бога.

Якщо герої минулого в поетичній творчості митця відбивають діяльне активне життя народу в боротьбі за свободу і незалежність батьківщини, то вже образи-персонажі побутових ліричних віршів, балад та поем Т. Шевченка виражали надзвичайно багатий внутрішній світ.

Висновки до Розділу II

Розкриваючи питання особливостей створення концепту «воля» у світогляді Т. Шевченка ми виявили, що саме слово «воля» в поета набуло певної специфічності, індивідуальності – як у семантиці, у змістовому наповненні, так і у емоційному забарвленні зокрема. Воля в поета поєднувала всю повноту як національного, так і соціального, і етичного ідеалів. І цим обумовлено гостроту викриття й будь-якого деспотизму, та національного поневолення самої України, та духовної несвободи кожної людини.

Смислове наповнення концепту «воля» полягає в тому, що в Шевченковій поезії, він надзвичайно багатий змістовно та за своїм смисловим наповненням не має аналогів не лише в українській, а і у світовій літературі й філософії. Саме це говорить нам про те, що поезія Т. Шевченка не лише досить глибоко коріниться в світовій традиції, але і зокрема розвиває та збагачує її. Для поезії митця характерне уживання концепту «воля» із наданням йому глибинного значення і поєднанням його з другими поняттями, що значно розширюють його сам семантичний діапазон. Тому, набуваючи не лише загальноживаних, але й індивідуально-авторських рис, сам концепт волі в поета представлений різним смисловим наповненням, що показує надзвичайну важливість і цінність даного поняття для самого поета. Бачення поета на особисту, громадянську, національну свободу і визначає сам зміст, зокрема, усієї його творчості.

Сам концепт «воля», володіє багатомірністю, реальністю та цілісністю. Так, поетичний світ власних позитивних героїв поет змальовував у непримиренній суперечності із реальною дійсністю. А звідси – здебільшого трагічні розв'язки у його баладах і поемах.

Розкриваючи вплив фольклорної традиції на формування концепту «свобода» у світогляді Т. Шевченка ми дійшли висновку, що ідея свободи була і є однією із основ української духовності. Так, усне поетичне слово, у якому втілилась душа українського народу, стало одним із джерел таких неповторних художніх образів й тих основоположних ідей, серед яких й ідея свободи, яка ґрунтувалась на тих ідеалах, якими був перейнятий фольклор.

РОЗДІЛ III. СПЕЦИФІКА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІДЕЇ ВОЛІ У ПРОЗОВІЙ, ЛІРИЧНІЙ ТА ДРАМАТИЧНІЙ СПАДЩИНІ Т. ШЕВЧЕНКА

3.1. Багатовимірність волі у повістях та драматичних творах

Метафоричне осмислення волі/свободи в українській поезії ХХ ст. переважно пов'язане з ідеєю соціальної (класової) свободи, і лише в окремих поетів — з ідеєю політичної свободи українського народу. Так, А.К. Мойсієнко, досліджуючи поетичний текст Т. Шевченка, наголошує, що «макросвіт Шевченкової волі вибудовується на конкретних репрезентантах духовної і фізичної свободи, позначених просторовими, часовими, аксіологічними та іншими координатами» [24, с.104]. Осмислення волі та свободи в українській поезії ХХ ст., з одного боку, відповідає національній традиції, а з другого — помітно еволюціонує.

Світогляд Т.Шевченка доволі суперечливий, і нині, шевченкознавці не мають єдиної позиції. Однак тематику свободи із впевненістю можна виокремити як ключову в творчості Шевченка. Творчість поета ввібрала в себе його переживання, починаючи від дитячих, коли майбутній митець зустрічався зі всіма негараздами кріпацтва, закінчуючи зрілими, коли, ставши вільним, він не став вільним у повному розумінні цього слова. Саме тому не дивно, що більшість творів Шевченка пройняті саме проблемою волі, її досягнення і відчуття. Ідея волі пронизує усі твори Т.Г. Шевченка: від історичних до ліричних, від літератури до живопису.

Тарас Шевченко – полум'яний борець проти самодержав'я, панства і кріпосництва, прихильник ідеї національного визволення українського народу, палкий патріот рідної землі.

Воля в філософській творчості Кобзаря – це інтегроване поняття. Ідея свободи розглядається Шевченком як сукупність трьох взаємозалежних складових. Екзистенціальна свобода означає свободу існування людини як унікальної та неповторної особистості, із її власними переживаннями та потребами. Воля волевиявлення – це соціальна свобода людини як

повноправного члена суспільства згідно політико-правової ознаки. Свобода духу – це найвища ступінь свободи, якої може досягти людина, це свобода, що ґрунтується на загальнолюдських принципах, це повна гармонія емоційної, вольової й інтелектуальної складових свободи.

Більш центральним філософським принципом, на якому і ґрунтується свобода поета, варто визнати соціоантропоцентризм. Оскільки в центрі світу він ставив людину із її особистими переживаннями, бажаннями і потребами, притому кожна людину він бачив як неповторну особистість, що знаходиться у взаємодії із соціумом. Зокрема, Д. Чижевський характеризував світосприйняття Т. Шевченка як певний «антропоцентризм»: «Основною рисою цілої духовної постаті Шевченка, провідним почуттям у цілій його творчості, основним пафосом його життя варто визнати його «антропоцентризм», – поставлення людини у центрі цілого буття, цілого світу – як природи і історії, так і всіх сфер культури» [61, с. 168]. Дійсно, серед більшості творів Т. Шевченка сам сюжет розгортався навколо долі певного суб'єкта, до прикладу в таких творах, як «Катерина», «Варнак», «Плач Ярославни», «Титарівна», «Слепая», «Відьма» тощо. В окремих творах сам антропоцентричний образ символізував цілу націю (наприклад, поема «Кавказ», образ Прометея) чи народ (наприклад, поема «Гайдамаки», образ Яреми, Залізняка і Гонти).

Однак проголошуючи саму людину головною цінністю у всьому Всесвіті, поет повністю виключав егоїстичну позицію, і закликав до єдності й взаємоповаги, до дружнього і братерського ставлення один до одного: *«Обніміте ж, брати мої, / Найменшого брата, - / Нехай мати усміхнеться, / Заплакана мати. Благословить дітей своїми руками / І діточок поцілує / Вольними устами»* [65, с. 264].

У цьому закликуні проявляється іще один доволі ґрунтовний філософський принцип у творчості Т. Шевченка – це принцип гуманізму: кожен володіє правом на свободу, щастя і прояв власних здібностей. Важливо відмітити, що підхід поета до історії теж соціоантропоцентричний. Так, наголошуючи на тому, що люди мають знати власну історію, аби не повторювати минулих помилок й побудувати щасливе майбутнє, Т. Шевченко на прикладі деяких

історичних постатей висвітлював тему боротьби за свободу (в таких творах як «Гамалія», «Іван Підкова», «Гайдамаки»). Тож, вважається, що лише вільний народ може досягнути щасливого майбутнього. І для цього кожен має усвідомити всю необхідність повернення національної пам'яті і гідності народу – лише так Україна зможе стати повністю незалежною державою, та вільною від зовнішніх ворогів. Із однієї сторони, «будучи прихильником дружби слов'янських народів, поет відстоював самі принципи рівності у даній дружбі, поваги один до одного із боку кожного народу» [57, с. 221]. Дослідники М. Тарасенко, І. Огородник і М. Русин характеризували політичні погляди Кобзаря наступним чином: «Люто ненавидячи царизм, який уважав Україну власною провінцією, Т. Шевченко не переносив даної ненависті на російський народ, що конав в неволі, як й український» [41, с. 304]. Наприклад, в «Молитві» бачимо такі звернення до Бога: *«А усім нам вкупі на землі / Єдиномисліє подай / І братолюбіє пошли»* [65, с. 537].

Слід підкреслити, що за політико-ідеологічними поглядами поет притримувався позицій інтернаціоналізму. Зокрема, Б. Лепкий писав про Т. Шевченка наступне: «Він у своїх творах, неначе у дзеркалі чистому, давав образ страшної дійсності та славної минувшини українського народу, аби ми на цей образ дивилися й розуміли становище своє в світі і в життю, аби ми за минулим добром тужили, із сучасним лихом боролись, та до кращої будучності добивались. А основою такої кращої майбутності уважав вольність суспільну і незалежність державну» [28, с. 95].

Іще одним філософським принципом свободи Т. Шевченка слід зазначити кордоцентризм – світосприйняття серцем. Сам митець досить глибоко переконаний, що усю сутність власного єства й буття загалом можна пізнати не так мисленням, як душею та серцем. А сприйняття навколишнього середовища здійснюється виключно крізь емоції, досить глибокі переживання й почуття, які формують унікальність, неповторність й абсолютну цінність внутрішнього світу людини: *«То серце по волі із Богом розмовля / То серце щебече Господню славу, / А думка край світа на хмарі гуля»* [65, с. 44].

Така воля волевиявлення проявляється в волі людини на вираженні власних думок, слів, віросповідання, ідеології і політичних поглядів. Коли ж кожен член суспільства буде мати свободу волевиявлення, то й громадянське суспільство буде вільне. А засобом досягнення цих соціальних свобод поет вважав толерантність – терпиме ставлення до поглядів і способу життя других індивідів, соціальних груп і народів. Не цураючись свого, слід із повагою відноситись до чужого: *«Не дуріте самі себе, / Учітесь, читайте, / І чужому навчаайтесь, / Й свого не цурайтесь»* [65, с. 263]. З цього видно, що антропоцентризм та кордоцентризм проявляються в Т. Шевченка через доброзичливість та милосердя, через великодушність і співчуття, тобто, через людяність. Лише починаючи із себе, і тільки на гуманістичних засадах людина може досягти свободи.

Водночас, обмеження волі людини, а також жорстка регламентація її свідомості й поведінки шкодить як самій особі, так і суспільству зокрема.

Наприклад, в політичній сатирі поеми «Сон» висвітлено остаточну кристалізацію антиімперського стрижня демократичного світогляду Т. Шевченка [8, с.242]. Так, митець показував реалії тогочасної закріпаченої України (*«опухла дитина, голоднеє мре, а мати пиєницю на паниціні жне»*), сибірської каторги та Петербурга. У цій поемі поет уперше створював більш узагальнену картину соціально-політичного життя царської Росії в його найважливіших проявах. І це зокрема кріпосництво (сам образ українського села), рекрутчина й солдатчина, політичний терор (тобто образ сибірської каторги), це цар та його оточення (сцени у палаці), і це суспільно пасивний загаль («недобитки православні»). Сам трагізм людської долі у «темному царстві» самодержавно-кріпосницького ладу та загалом нездатність людей протистояти цим нелюдським суспільним обставинам – домінуюча тема своєрідної «комедії». І найбільше Т. Шевченка хвилювало те, що люди вже змирились із таким становищем: *«А братія мовчить собі, / Витріщивши очі! / Як ягнята: «Нехай, – каже, – / Може, так і треба»* [8, с.265]. Поет усвідомлював те, що сила самодержавства – в покірному послууху людей, тому досить рішуче виступав проти підвалин тогочасного соціально-політичного

ладу – самодержавства, кріпосництва, а також церкви, а головне – проти рабської покірливості самих людей.

Так же в незакінченій поемі «Юродивий», що був написаний в 1857 р., помітні прояви рабської психології людей. У цій поемі показано найвідвертішу зневагу до особи імператора Миколи I самим поетом. Також, не менше обурення й відразу викликало в поета безмовна покірливість земляків: *«А ми дивились та мовчали / Та мовчки чухали чуби. / Німії, подлії раби, / Підніжки царській, лакеї / Капрала п'яного!»* [67, с.258]. Таке загальне звернення потім набувало конкретнішої «адреси»: *«Не вам, / Не вам, в мережаній лівреї, / Донощики і фарисеї, / За правду пресвятую стать / І за свободу!»* [67, с. 258]. Проте і в даному царстві сліпої покірливості *«...найшовсь-таки якийсь проява, / Якийсь дурний оригінал, / Що в морду затопив капрала [...] Найшовсь-таки один козак / Із міліона свинопасів...»* [67, с.259]. Й того самого «козака», «прояву», «святого лицаря» оголосили «юродивим» та заслали у Сибір.

Поет не вірив в примирення панів та селян, а також у взаємну згоду між ними, і твердо виходив із того, що щасливе життя всього селянства може бути тільки тоді, *«...якби не осталося / Сліду панського в Україні»* [67, с.120]. Т.Шевченко усвідомлював увесь трагізм і гріховність запропонованого ним шляху, проте добре усвідомлював те, що другого способу просто немає: *«...Добра не жди, / Не жди сподіваної волі – / Вона заснула: цар Микола / Її приснав. А щоб збудить / Хиренну волю, треба миром, / Громадою обух сталить, / Та добре вигострить сокиру, / Та й заходиться вже будить»* [67, с.280].

У поезії («Я не нездужаю, нівроку») найбільш яскраво прозвучала позиція Т. Шевченка в ідеологічних протистояннях навколо проектів обіцяної реформи, і його передбачення стосовно революційного вибуху. Поет наприкінці власної творчості хоча й схилився вже більше до християнських ідей милосердя і всепрощення, проте «усе це зовсім не свідчить про однозначну еволюцію від бунтарства до поступовства. Т. Шевченко в усьому багатовимірний» [8, с.660].

Також ідея боротьби за свободі із значною емоційною силою і наснаженістю звучала в «Кавказі», а у «Посланії» й «Заповіті» набирала вже

розмаху національного гасла. Так, образно-сміслова динаміка поеми «Кавказ» великою мірою будувалася на паралелі *воля-правда*. А образ «п'яної правди» – це початкові рядки твору, що були певним прологом світу неволі: *«За горами гори, хмарою повиті, / Засіяні горем, кровію политі»*. Також образ «сердешної волі» зокрема пояснювалася правдою «материних гарячих сльоз», «батькових старих, кровавих». Проте ті слова, що позначають волю – *«Не вмирає душа наша, не вмирає воля»*, привносять у атмосферу кривавої і гнітючої реальності саме світло надії, наприклад: *«Встане правда, встане воля!»*. Так, Дж. Фізер вважав правду «центральною кодом Шевченкового тексту», що, згідно дослідника, діє на таких трьох відмінних, однак занадто наближених рівнях: «на рівні етно-культурного етосу; на рівні історичної перцепції і на рівні понаднаціонального, загальнолюдського світобачення» [58, с.37].

Таким чином, багатовимірність волі у повістях та драматичних творах Т. Шевченка нерозривно пов'язана із життям людини у всіх її «іпостасях». А найголовнішою цінністю та надбанням Всесвіту для поета є вільна людина. Таким оптимістичним і життєстверджуючим мотивом творчості Т. Шевченка є переконаність в здобутті щасливого вільного майбуття: *«І на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син, і буде мати, / І будуть люде на землі»* [65, с.403]. Водночас, найвищою категорією свободи для людини є свобода духу, яка проявляється в здатності людини до пізнання й самопізнання, творення й самотворення. В філософській творчості Т. Шевченка свобода духу виявляється в формі особистісної незалежності, національної самоідентифікації і людської гідності.

У повістях і драматичних творах поета зустрічаємо досить різноманітні прояви свободи, проте на перший план виступає саме свобода моральна як один із видів внутрішньої свободи. Так, в прозових творах Т.Шевченка, як і у багатьох поетичних, наявність або ж відсутність моральної свободи стає причиною вчинків дійових осіб, вибору ними того чи іншого життєвого шляху тощо.

3.2. Воля як центральна проблема «Кобзаря»

Загалом творчість українського поета Т.Г. Шевченка, крім вже притаманного художнім творам літературного значення, як духовне надбання епохи творчості поета, проявляється не лише у цьому контексті. Так, більш глибокий сенс його літературних творів простежується при відокремленні філософської, соціально-політичної та інших складових зображених в його творах. Виділивши ці складові в творчості Шевченка варто відмітити його досить гостру соціальні, політичні й філософські позиції. Такі позиції проявляються крізь призму антропоцентризму із прагненням до волі, що виступала найвищою соціальною цінністю кожної людини [52, с.45].

Зокрема прагненню до свободи передуює прагнення досягти незалежності. Т. Шевченко невпинно закликав український народ до опору проти гніту панів, царів, катів, супостатів, аби вже нарешті виплутатись із кайданів залежності та стати вільним. Лише шляхом боротьби за незалежність можна досягти бажаної свободи: *«Борітеся – поборете, / Вам бог помагає! / За вас правда, за вас слава / І воля святая!»* [65, с. 253].

При тому поет стверджував, що досягти вільного майбутнього вдасться тільки тоді, коли ми будемо пам'ятати власне минуле, знати своє коріння, пишаємося власними предками. А тісно пов'язаним із поняттям пам'яті виступає поняття гідності.

Сама гідність у творчості Т.Шевченка неодмінна. Адже саме вона включає в себе власну гідність – у межах особистості людини; національну – у межах держави; та взагалі людську – тобто таку, яка характеризує честь та достоїнство всього людства: *«В чужому краю / Не шукайте, не питаєте / Того, що немає / І на небі, а не тільки / На чужому полі. / В своїй хаті своя й правда, / І слава, і воля* [65, с. 258].

Водночас, соціально-політичне становище тогочасних українців, які стали заручником такого становища, і призвело до покріпачення, виступають головними об'єктами творчості поета. А сама воля, виступала як утрачена цінність, яка у минулому була притаманна усьому народу загалом: *«Було колись*

– *запорожці, уміли панувати. Панували, добували, і славу, і волю. Минулось – остались, могили на полі*» [65, с. 61].

Також незважаючи на досить тяжке становище в суспільстві прагнення до волі в Шевченка виступало, як своєрідна нетлінна суспільна цінність, яку неможливо було знищити, і у душі кожна особистість мовчки буде прагнути до неї: *«Високії ті могили, чорніють, як гори, та про волю нишком в полі, з вітрами говорять»* [65, с. 61].

Притому соціально-філософська позиція Т. Шевченка проявлялася у закликах народу до боротьби за власне щастя, за волю, за самостійність, за що готові покласти навіть своє життя, де досить яскраво поет зображував у вірші *«Заповідь»*: *«Поховайте та вставайте, кайдани порвіте, і вражою злою кров'ю, волю окропіте»* [65, с. 274].

Поняття волі, як найвищої соціальної цінності згідно Шевченка являє собою не певне загальноприйняте поняття, твердження або ж характеристику буття, а володіє певним розмежуванням. Подібне розмежування поняття проходить на рівні організації суспільства на певних два підходи. Відповідно до першого підходу воля виступає як загальнонародне прагнення до розбудови своєї держави, що перебуває на стадії знищення: *«Подивись тепер на матір, на свою Україну, що, колишучи, співала, про свою долю, що, співаючи, ридала, виглядала волю»* [65, с. 176]. А згідно другого підходу воля характеризувалася, як одинично-особове поняття, яке проявляється в основному прагненням до щастя і можливістю розпоряджатись своєю свободою кожною людиною зокрема, не залежавши при тому від когось: *«І сниться їй той син Іван, / і уродливий, і багатий, / не одинокий, а жонатий, / на вольній бачиться, бо й сам, / уже не панський, а на волі»* [65, с. 511].

Так звані шевченкознавчі студії Дмитра Донцова вирізняються з-поміж численних літературно-критичних праць його сучасників та наступників (М.Зерова, М.Драй-Хмари, М. Євшана та багатьох інших), оскільки саме він не був фаховим знавцем творчості Кобзаря, проте являв собою помітний таланти, «не зв'язаний традицією» [21, с.25]. В сучасному науковому розумінні цей критик не репрезентував власної школи, стилю або напрямку. Проте із кожної

його мистецької розвідки проглядається індивідуальність, особистість майстра. Саме тут ми солідаризуємося із думкою Б.І. Антонича про те, що мистецтво, а відтак і науку, творять окремі одиниці, а не напрями.

Згідно Д.Донцова, категорія щастя в творчості Т.Шевченка невід'ємно перетинається із таким поняттям як *воля*. Він досить слушно зауважував, що воля – це неодмінна складова філософсько-світоглядної позиції Кобзаря. Також критик називав ці різножанрові твори Т. Шевченка, як «Гайдамаки», «Петрусь», «Минають дні», «Музика», «На вічну пам'ять Котляревському», «Іван Підкова» та пояснював, за яких саме причин український народ втратив бажання волі. Водночас він вважав, що супутником концепту волі в названих творах Кобзаря буде концепт *долі та лиха* [34, с.67]. В даних творах Т.Шевченка зазвичай простежується постійний пошук волі – «не волі тих, що собі «ідилії творили» [3, с.376], а такої волі, «щоб «гарцювала», «танцювала», «трупами засівала поле» [10, с.376]. Відповідно до цього, Д.Донцов своєрідно резюмував, що поетовим «наставленням» [10, с.376] є думка про те, що «... не проте було добре жити в колишній Україні для Шевченка, хоч в ній «лихо танцювало», а якраз тому. А проклинав він свою, миколаївську добу не тому, що в ній «лихо танцювало», а тому, що забракло танцюр, що збезбарвилось життя, «бур'яном укрилось», що «сміттям з помела» зробилися люди. Він ототожнював «танець лиха» з «долею, що прокинулась», тому любувався давниною» [10, с.376-377].

У самій рецепції Д.Донцова шевченківський *образ волі* не мав, на нашу думку, романтичного, піднесеного спрямування (хоча поеми Кобзаря він обирав романтичні). Окрім цього, даний образ критик детально не вивчав у різних художніх вимірах, параметрах, контекстуальних площинах. Однак образ волі він трансформувал як вияв власне шевченківської розкутої особистості, як маніфестацію українського духу, який, із точки зору науковця, занепав, бо «збезбарвилось» [10, с.376] і життя, і люди. Тож, в уявленні критика образ шевченкової волі – не ілюзорне, невизначне чи ідилічне поняття, а ознака та поштовх до відродження козацького духу, спосіб ідентифікації героїв-лицарів.

У авторській інтерпретації *воля* володіє різнобічними характеристиками. Із однієї сторони, це найвища цінність в житті кожного народу і певної людини,

саме тому вона *дорога, свята, «воленька»*. Із іншої сторони, боротьба за *волю* пов'язана із бідною, кровопролиттям, саме тому вона завжди руйнівна та кривава. Душа Т. Шевченка завжди перебувала між двома полюсами – любові і милосердя і скорботного гніву. Так, любов і милосердя були вибором Шевченка, а гнів, боротьба, так звані «ножі» – це те, до чого невблаганно штовхало саме життя, чого вимагала тогочасна жорстока реальність.

Так, *воля*, в поета неодмінно іде і у парі зі славою – вони супутні й взаємоспричинені. Тож, оскільки слава в Шевченка виступала єдиним показником того, що вчинки були героїчні, то саме ті історичні події, що здобулись на велику славу у народу, ставали в поета «уроками» для майбутніх поколінь, головним із яких був імператив *боротьби за волю*. Адже ця боротьба, навіть коли закінчується поразкою, покладе досить глибокий відбиток на свідомість та майбутнє народу, закладе у його імунну систему певний спротив рабству.

Отже, незважаючи на доволі тогочасні жахливі суспільно-політичні умови і безперспективність історичного становища українців, у поезії митця завжди жила надія на відродження постійно руйнуючої, але незнищеної України. Вона впливала із козацького волелюбства, із духу непокори, заповіданого історією України. Тож, поет мріяв про національну згуртованість і єдність, тобто знаючи історичне минуле та історичну славу він прагнув змінити саму свідомість українського народу. В поезіях поета йшлося про справжню *волю* усього українського народу, не просто досягнення історичної і політичної свободи, але і внутрішнє звільнення людей, своєрідне переродження людських душ, бо якраз внутрішня непримиренність зі світом неволі і виступає запорукою світу *волі*.

Висновки до Розділу III

Розкриваючи питання багатовимірності свободи в повістях та драматичних творах ми виявили, що прагненням до усеохоплюючої свободи пройняті твори усіх жанрів творчості поета. І чим більше принижена була свобода та чим менше було надій на її досягнення, тим інтенсивніше відчувалось переживання свободи, і тим енергійніше виражене саме прагнення волі.

Воля як центральна проблема «Кобзаря» виходила далеко за межі його епохи, бо у творчості поета поставлені вічні проблеми – людини, її життя та воля. Тож, піднести людину, збудити в неї почуття власної гідності та честі, закликати до боротьби за так зване «святе» право на свободу, справедливість й щастя, уселити віру у більш краще майбутнє – цей лейтмотив усієї творчості Т. Шевченка. Водночас осмислення творчості поета через призму ідеї свободи дає змогу зрозуміти причини його значної популярності та значення у історії духовного розвитку всього людства.

Як своєю творчістю, так і власним життям поет являє ідею свободи як найважливіший чинник існування кожної людини. Адже через свободу поет бачив передумову щастя й як необхідну умову розкриття істинної природи особистості. І для нього саме життя у його найвищому сенсі ґрунтується на досягненні самою людиною свободи.

ВИСНОВКИ

Враховуючи все вищевикладене ми дійшли до наступних висновків:

1. Визначили текст як цілісну структуру. Дізнались, що текст виникає в результаті мовної взаємодії, тож адекватне розуміння всієї сутності тексту можливе тільки якщо врахувати динамічні процеси мовного спілкування, які розгортаються у часі й призводять до виникнення самого тексту. Проте наразі існує досить тривала традиція вивчення тексту, особливо письмового, як статичного об'єкту, що існує незалежно від обставин його виникнення. Водночас, текст є системою, цілісною у структурному і функціональному відношенні утворення, внутрішній зв'язок елементів якого є більш необхідним і стійким, аніж зв'язок даних елементів із навколишнім середовищем або із елементами других систем. Крім того, виявили, що феномен тексту полягає у його багатоаспектності, системності, що зумовлюються наявністю структури, ієрархічності, цілісності і взаємозв'язку із середовищем, яка належить до інваріантних ознак даного багатовимірного феномена.

2. З'ясували особливості авторської поетичної картини світу. Зрозуміли, що авторська картина світу є складовою художньої картини світу, що виникає у свідомості певної людини під час сприйняття художнього твору, у якому втілено деякий образ в тому або іншому часопросторовому діапазоні. А поетична картина світу виділяється нами виходячи з того, що ця континуальна система смислів структурує мовне вираження творчих і несвідомих процесів. На наш погляд, поетична картина світу повинна бути виділена в рамках художньої картини світу, і її слід визначити як континуальну систему смислів, естетично сприйнятих і структуруючих творчу діяльність індивіда зі створення та інтерпретації альтернативної поетичної реальності, що характеризується суб'єктивністю, емоційною домінантою, я-центричністю, фрагментарністю.

3. Охарактеризували головну домінанту авторського бачення світу, та ознаки концепту. Виявили, що у рамках поетичного дискурсу поетові потрібно постійно шукати інші мовні форми для репрезентації концептів, домагатися новизни мовної форми при відносно стійкому концептуальному змісті, і в той

же час, бути вписаним в рамки більш загальної поетичної традиції. Водночас, концептуальні ознаки проявляються крізь семантику мови. А значення слів та речень і текстів вже служать джерелом знань про сам зміст деяких концептів. Крім того, концепти репрезентуються словами, проте уся сукупність мовних засобів не дає більш повної картини концепту. Картина світу складається із концептів і зв'язків між ними, саме тому її ще називають концептуальною картиною світу. Існуюча в свідомості людини картина світу може бути вивчена тільки опосередковано, через різні засоби і форми репрезентації. Картина світу репрезентується через музику, живопис, мову і багато інших культурних практик.

4. Розкрили особливості створення концепту «воля» у світогляді Т. Шевченка. Так, поняття воля в поетичних творах Т. Шевченка розкривається з допомогою його контекстуальних уживань, при тому смисловий потенціал характеризується вживанням вже усталених дефініцій лексеми воля і власне авторських еквівалентів. Лексема неволя вживається в складі досить численних метафоричних висловів із негативним забарвленням, що свідчить про саму важливість її антиподу – волі для поета: вража неволя, люта неволя, самотня неволя, далека неволя та інші. Концепт воля також вербалізується такими лексемами як Січ, гетьмани, запорожці, які володіють імпліцитним зв'язком із ключовою лексемою. Ці лексеми, отримавши у авторській картині світу вторинну конотацію, а також відтворюють сам волелюбний дух української нації, виразником якого в творах поета є, зокрема, козацтво.

5. Проаналізували смислове наповнення концепту «воля». Сам концепт волі в поезії Т. Шевченка досить багатоаспектний, проте у найширшому плані він несе у собі смислове навантаження волі як свободи, незалежності, що є утіленням зовнішньої свободи. Значну частку в творах поета становлять контексти, у яких лексема воля, вступаючи у певні антонімічні зв'язки із лексемою неволя, вживається у емоційній й смисловій пов'язаності із другою парою антитетичних лексем доля та недоля. Поліфункціональність концепту волі і особливе місце в творчості поета в більшій мірі проявляються в зіставленні із його антитезою – концептом неволі, який теж має широку

семантику та стає наче дзеркальним відображенням більшості значень і смислів волі. І саме значення «відсутність свободи» є визначальними у контекстах, в яких ключова лексема вступала у корелятивні відношення із лексемою неволя.

6. Розкрили питання реальності та цілісності концепту «воля» і виявили його багатомірність. Воля в поета неодмінно іде у парі зі славою – вони супутні і взаємопричинені. А оскільки сама слава в Т. Шевченка виступає єдиним показником того, що вчинки були героїчні, то ті історичні події, які здобулись на велику славу у народу, стають в митця «уроками» для майбутніх поколінь, головним із яких є імператив боротьби за волю. Адже дана боротьба, навіть якщо і закінчиться поразкою, проте накладе досить глибокий відбиток на свідомість та майбутнє народу, закладає у його імунну систему сам спротив рабству в цілому. Концепт «воля», володіє багатомірністю, реальністю та цілісністю. Так, поетичний світ власних позитивних героїв поет змальовував у непримиренній суперечності із реальною дійсністю. А звідси – здебільшого трагічні розв'язки у його баладах і поемах.

7. Виявили вплив фольклорної традиції на формування концепту «свобода» у світогляді Т. Шевченка. Відмітимо, що досить характерним для митця є звернення до образів і мотивів фольклору. Зокрема, у дусі теоретичних вимог романтизму, Т. Шевченко вперше в національній літературі доволі широко розробляв героїчно-патріотичні й ліричні народнопісенні образи та мотиви, а також створював носія та виразника вічних цінностей, серед яких є ідея свободи. Т. Шевченко звертався до минулого щоб пробудити національну самоповагу, усвідомлення та утвердження себе як народу із давньою й героїчною історією. Адже для майбутнього необхідний був героїчний образ України, і не тієї, що уже ніколи не вернеться, а тієї, яка ще відродилася у душах її синів, витіснивши із свідомості кожного українця ганебний дух покори.

8. Дослідили багатовимірність свободи у повістях та драматичних творах. Дізнались, що свобода волевиявлення проявляється в свободі людини на вираженні власних думок, слів, віросповідання, ідеології і політичних поглядів. Коли ж кожен член суспільства буде мати свободу волевиявлення, то й

громадянське суспільство буде вільне. А засобом досягнення цих соціальних свобод поет вважав толерантність – терпиме ставлення до поглядів і способу життя других індивідів, соціальних груп і народів. Водночас, багатовимірність свободи у повістях та драматичних творах Т. Шевченка нерозривно пов’язана із життям людини у всіх її «іпостасях». А найголовнішою цінністю та надбанням Всесвіту для поета є вільна людина. Таким оптимістичним і життєстверджуючим мотивом творчості Т. Шевченка є переконаність в здобутті щасливого вільного майбуття

9. Проаналізували волю як центральну проблему «Кобзаря». Через цей твір поет підкреслював, що прагненню до свободи передують прагнення досягти незалежності. Т. Шевченко невпинно закликав український народ до опору проти гніту панів, царів, катів, супостатів, аби вже нарешті виплутатись із кайданів залежності та стати вільним. Антропоцентризм та кордоцентризм проявляються в Т. Шевченка через доброзичливість та милосердя, через великодушність і співчуття, тобто, через людяність. Лише починаючи із себе, і тільки на гуманістичних засадах людина може досягти свободи. Водночас, обмеження свободи людини, а також жорстка регламентація її свідомості й поведінки шкодить як самій особі, так і суспільству зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арешенков Ю. О. Функціонально-семантична взаємодія концептів воля, правда, сила в дискурсі «Кобзаря». *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2012. Вип. 7(2). С. 94-100.
2. Арешенков Ю. О. Концепт «хата» в поетичному ідіостилі Т. Шевченка. *Українська мова серед інших слов'янських : етнологічні та граматичні параметри*. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. С. 108-114.
3. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики: монографія. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 281 с.
4. Болдырев Н.Н. Концептуальная основа языка. *Когнитивные исследования языка. Вып. IV. Концептуализация мира в языке*. М.: ИЯз РАН; Тамбов: Изд. дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2009. С. 25–77.
5. Болотнова Н. С. Коммуникативная стилистика текста: словарь-тезариус. М.: Флинта, 2009. 384 с.
6. Голянич М. Курс лінгвістичного аналізу тексту в світлі сучасних наукових парадигм. *Українська мова в освіті*. Івано-Франківськ: «Плай», 2000. С. 154-173.
7. Горошко Е.И. Языковое сознание: гендерная парадигма: Монография. М. Харьков: Издательский Дом "ИНЖЭК", 2003. 440 с.
8. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. 2-ге вид. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 718 с.
9. Добролюжа Г. М. Концепти тваринного світу в поетичній творчості Тараса Шевченка і в українській фразеології: лінгвокультурологічний аспект. *Філологічний вісник*. 2014. №5. С. 19-26.
10. Донцов Д. Козак з мільйона свинопасів. *Вісник*. 1935. Річник 3. Т.2. Книжника 5. С.369-381.
11. Дридзе Т. М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. М.: Наука, 1984. 232 с.

12. Дымарская М. Я. Проблемы текстообразования и художественный текст. СПб., 1999. 281 с.
13. Задорожна Л. М. Тарас Шевченко. *Історія української літератури кінця XVIII – 60-х років XIX століття: Шевченко Тарас Григорович*. К., 2004. С. 173–218.
14. Захарова Т.В. Термин «картина мира» в современных лингвистических исследованиях. *Слово, высказывание, текст в когнитивном, прагматическом и культурологическом аспектах*: сб. ст. участников IV Междунар. науч. конф. 25–26 апр. 2008. Т. 2. Челябинск: ООО «Изд-во РЕКПОЛ», 2008. С. 118–121 .
15. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів. Львів: Літопис, 2004. 384 с.
16. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). К.: Довіра, 1999. 431 с.
17. Єщенко Н. Концепт правда у поетичних творах Тараса Шевченка. *Шевченкознавчі студії*. 2013. Вип. 16. С. 225-233.
18. Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм. Дрогобич : Відродження, 1992. 178 с.
19. Іщенко Н. Г. Текст – цілісна мовна й мовленнєва структура. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Сер. : Філологічні науки (мовознавство). 2016. № 5(1). С. 128-130.
20. Каменская О. Л. Текст и коммуникация. М., 1990. 152 с.
21. Колкутіна В.В. Принципи функціонування ідейно-художніх концептів у творчості Тараса Шевченка: рецепція Дмитра Донцова. *Філологічні трактати*. Т.1. №2. 2009. С.21-29.
22. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: у 4-х т. / ред. й упоряд. О. Ільницького, Ю. Гавриш. Нью-Йорк, 2001. Т. 1. 2001. 773 с.
23. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу. К.; Івано-Франківськ: Плай, 2004. 248 с.

24. Кравець Л. Метафоричне осмислення волі/свободи в українській поезії ХХ ст. *Культура слова*. 2011. Вип. 74. С. 102-107.
25. Кравець Л. В. Динаміка концепту доля в мові української поезії (на матеріалі творів Т. Шевченка та письменників ХХ ст.). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. 2013. Вип. 10. С. 14-18.
26. Красовська К.В. Зв'язок концептуальної та мовної картин світу з етнічною ментальністю. *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 154. С. 120-123.
27. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. М.: Изд-во МГУ, 1996. 245 с.
28. Лепкий Б.С. Про життя і твори Тараса Шевченка. К.: Україна, 1994. 137 с.
29. Лисиченко Л.А. Структура мовної картини світу. *Мовознавство*. 2004. №5/6. С.36-42.
30. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. *Лотман Ю.М. Об искусстве*. СПб.: «Искусство СПб», 1998. С. 14-285.
31. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек. Текст. Семиосфера. История. М.: Языки русской культуры, 1996. 464 с.
32. Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии. СПб.: Искусство СПб., 1999. 846 с.
33. Людина в цивілізації ХХІ століття: Проблема свободи / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Т. В. Лютий, Г. І. Шалашенко, Є. І. Андрос, А. М. Дондюк, Г. П. Коваadlo, Н. В. Хамітов, О. А. Ярош, В. П. Загороднюк. К., 2005. 272 с.
34. Манько А.М. Поетичний концепт «доля» у концептуальних ідіосферах Тараса Шевченка та Івана Низового. *Гуманітарні науки*. 2017. №1(48). С.67-74.
35. Маслова Ж.Н. Поэтическая картина мира: методологическое обоснование. *Вопросы когнитивной лингвистики*. № 1 (026). 2011. С.120-128.

36. Матвійчук Т. П. Наукове трактування тексту та його роль у комунікативній діяльності людини. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. 2012. Вип. 9. С. 134-138.
37. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тарас Шевченко в долі слов'янських народів: діалог через століття і кордони». К.: ННДІУВІ, 2014. 336 с.
38. Меншиков І.І., Підмогильна Н.В. Поетичне слово Кобзаря: Словник лексичних компонентів атрибутивних конструкцій. Дніпропетровськ: Січ, 1991. 206 с.
39. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. К., 1997. 199 с.
40. Москвичова О.А. Художня картина світу у сучасній лінгвокогнітивній парадигмі. *Науковий вісник державного Херсонського університету*. Вип.34. Т.1. 2018. С.117-120.
41. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібник / За ред. М.Ф. Тарасенка. К.: Либідь, 1997. 328 с.
42. Остапчук В. Концепт України у творчості Т. Шевченка. *Київські полоністичні студії*. 2015. Т. 26. С. 154-158.
43. Павлович Н.В. Словарь поэтических образов. М.: Эдиториал УРСС, 1999. Т.1. 795 с.; Т. 2. 872 с.
44. Панова Л. Г. Пространство и время в поэтическом языке О. Мандельштама: Дис. канд. филол. наук. Москва, 1998. 516 с.
45. Підгорна А. Авторська модель світу як одна із форм реалізації індивідуальної концептуальної картини світу (на матеріалі творів сестер Бронте). *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Сер.: Філологічні науки. 2009. Вип. 81(3). С. 389-392.
46. Полюжин М. М. Концептуальна система як базове поняття когнітивної семантики й теорії мовної особистості. *Проблеми романо-германської*

- філології. *Збірник наукових праць*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2005. С. 5-19.
47. Попова З.Д. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж, 1999. 234 с.
 48. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и сознание: теоретические разграничения и понятийный аппарат. Социальная психолінгвістика: хрестоматія / сост. К.Ф. Седов. М.: Лабиринт, 2007. С. 37-73.
 49. Радзівська Т. В. Комуникативно-прагматичні аспекта текстотворення: автореф... д-ра філол. наук: 10.02.15 / НАН України. Інститут української мови. К., 1999. 33 с.
 50. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля. К., 2006. 716 с.
 51. Семенець О.О. Синергетика поетичного слова. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. 338 с.
 52. Симоненко Є. П. Воля як ідеал людського буття у світосприйняття Т. Шевченка. *Шевченківські читання : матеріали Всеукр. міждисц. сем. молодих учених, аспірантів і студентів* (27 бер. 2014 р., м. Чернігів) / ред. кол. В.А. Личковах, О.І. Крук, Н.А. Ємець, І.О. Гаценко, С.В. Киселиця; ЧНТУ. Чернігів: Вид-во ЧНТУ, 2014. С.44-45.
 53. Сенічева О. А. Текст як лінгвістичне та екстралінгвістичне явище. *Актуальные проблемы вербальной коммуникации: язык и общество: сборник научных трудов* / Киевский национальный университет им. Т. Шевченко. К., 2004. С. 377-380.
 54. Смілянська В. Л. «Святим огненным словом...» Тарас Шевченко: поетика. К., 1990. 290 с.
 55. Смілянська В. Л., Чамата Н. П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. К.: Вища шк., 2000. 207 с.
 56. Фатєєва Л. Концепт «воля» в поезії Тараса Шевченка. *Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць*. Випуск 18 / укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. Донецьк: ДонНУ, 2009. С. 293-297.

57. Федів Ю.О., Мозгова Н.Г. Історія української філософії: Навч. посібник. К.: Україна, 2001. 512 с.
58. Фізер І. Філософія чи філософія Тараса Шевченка? *Слово і час*. –1990. №5. С. 33–40.
59. Хайдеггер М. *Время картины мира*. М. *Время и бытие: статьи и выступления*. М.: Республика, 1993. 447 с.
60. Чендей Н.В. Метафорична картина світу та її місце у системі світів. *Культура народів Причорномор'я*. 2007. № 110. Т. 2. С. 276-277.
61. Чижевський Д. І. *Нариси с історії філософії на Україні*. К.: Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. 230 с.
62. Шаблій О. До основ геопоетики (на основі текстів Тараса Шевченка). *Часопис соціально-економічної географії*. 2014. Вип. 17. С. 10-17.
63. Шаблій О.І., Кисельов Ю.О. Геософічна інтерпретація геопросторових образів у поезії Тараса Шевченка. *Історія української географії*. 2010. Вип. 21. С. 111-113.
64. Шаповалова А. Концепт свободи як волі у поетичній творчості Тараса Шевченка. *Шевченкознавчі студії*. 2012. Вип. 15. С. 44-57.
65. Шевченко Т. Г. *Кобзар*. Рівне: Волинські обереги, 2004. 640 с.
66. Шевченко Т. Г. *Повне зібрання творів: У 12-ти т. / редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін..* К., 2001. Т. 1: *Поезія 1837-1847 / перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського*. 784 с.
67. Шевченко Т. Г. *Повне зібрання творів: У 12-ти т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.* К., 2001. Т. 2: *Поезія 1847-1861*. 784 с.
68. *Шевченківські читання: матеріали Всеукр. міждисц. сем. молодих учених, аспірантів і студентів (27 бер. 2014 р., м. Чернігів) / ред. кол. В.А. Личковах, О.І. Крук, Н.А. Ємець, І.О. Гаценко, С.В. Киселиця; ЧНТУ. Чернігів: Вид-во ЧНТУ, 2014. 133 с.*
69. Юр М. Авторська картина світу молодих українських митців: соціокультурний контекст. *Сучасне мистецтво*. 2015. Вип. 11. С. 280-287.

70. Ющенко С.М. Проблема свободи у філософській творчості Тараса Григоровича Шевченка. *Шевченківські читання: матеріали Всеукр. міждисц. сем. молодих учених, аспірантів і студентів* (27 бер. 2014 р., м. Чернігів) / ред. кол. В.А. Личковах, О.І. Крук, Н.А. Ємець, І.О. Гаценко, С.В. Киселиця; ЧНТУ. Чернігів: Вид-во ЧНТУ, 2014. С.45-48.